
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ΤΡΕΙΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΒΙΟ ΤΟΥ ΑΙΣΩΠΟΥ

Ἡ πρόσφατη κριτική ἐπανεκδοση ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Μανόλη Παπαθωμόπουλο τῆς ἀρχαιότερης παραλλαγῆς τῆς μυθιστορίας τοῦ Αἰσώπου¹, σαράντα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴ μνημειώδη πρώτη ἔκδοση τοῦ Perry, ἀσφαλῶς θὰ δώσει νέα ὄθηση γενικὰ στὶς Αἰσωπικὲς σπουδὲς καί, εἰδικότερα, στὶς προσπάθειες τῶν φιλολόγων νὰ ἀποκαταστήσουν τὸ ἐξαιρετικὰ φθαρμένο καὶ πολὺπλευρα σημαντικὸ αὐτὸ κείμενο, μολονότι δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἀπομείνει πλέον πολλὰ περιθώρια γιὰ παραπέρα βελτίωσή του. Γιὰ τὴν ἀξία τῆς νέας ἔκδοσης, ποὺ ἐντυπωσιάζει καὶ γιὰ τὶς πολλαπλὲς ἀποκλίσεις τῆς ἀπὸ τὴν παλαιότερη, θὰ ἀποφανθοῦν οἱ εἰδικοί καὶ τελικὰ ὁ χρόνος². Ἐγὼ ἐδῶ περιορίζομαι (κατὰ τὸ *πάλλιον σου τῆνε καὶ τοὺς πόδας σου*, συμβουλεύει ἡ Αἰσωπικὴ παροιμία!) νὰ ἐπισημάνω τρία χωρὶά ἐλαφρῶς διορθωτέα, τὰ ὁποῖα καὶ διέφυγαν τὴν προσοχὴ τῶν δύο ἔκδοτῶν. Εἶναι τὰ παρακάτω:

1-2. (§ 6, 11 κ.έ.) καὶ πολλὺς ἐπὶ κλάδοις ἑτερετίζετο τέττιζ καὶ ποικίλων ὀρνέων καὶ πολυρρόθων ἤχει τὸ θρύλημα. ὅπου μὲν γὰρ ἦν καὶ πολὺθρηνος ἀηδῶν, συνεπῆδον ἐλαίας ἐμπαθῶς μὲν οἱ κλάδοι, ἐπὶ δὲ λεπτοτάτης πίτυος ὀρμηὴ ἠεροπέτης ἀπεδίδου μίμημα κοσσύφρου· καὶ μγνυμένη συνφῶδός ἢ φωνόμιμος ἅμα πᾶσι κατέκραζεν ἠχώ, αὐτὸ δὲ τὸ κεκραμένον ἐξ ἀπάντων εὐμελὲς ψιθύρισμα³.

Ἦστερα ἀπὸ τὸ ἑτερετίζετο τέττιζ αὐτόματα ἔρχεται στὸ νοῦ τοῦ ἀναγνώστη ἢ ἀνάγνωστη ἠχεῖτο θρύλημα (ἀντὶ ἤχει τὸ θρ.). Ἡ ἀνάγνωστη αὐτὴ ἐνισχύεται, ὅταν προσέξουμε ὅτι κατὰ κανόνα, σύμφωνα μὲ τὰ λεξικά, ἡ ἐνεργητικὴ φωνὴ τοῦ ρ. ἠχέω χρησιμοποιεῖται προκειμένου γιὰ τὸ ὄργανο ποὺ παράγει τὸν ἦχο, ἐνῶ ἡ παθητικὴ γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα (ἠχεῖ χαλκός, ἀλλὰ ἠχεῖται κτύπος, πάταγος, μύκημα κτλ.). Ἐξἄλλου ἡ τελευταία ἡμιπερίοδος ἀποτελεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου ὄχι δύο προτάσεις (μὲ ἐννοούμενο στὴ δευτέρη τὸ ἦν;) ἀλλὰ μία, πρέπει δηλαδὴ νὰ

1. Ὁ Βίος τοῦ Αἰσώπου, Ἡ παραλλαγή G. Κριτικὴ ἔκδοση μὲ Εἰσαγωγή καὶ Μετάφραση, Ἰωάννινα 1990.

2. Εἶναι κρίμα ποὺ σὲ μιὰ τόσο σοβαρῆ ἔκδοση, ὅπως αὐτὴ τοῦ Παπαθωμόπουλου, δὲν συνοδεύονται τὸ κείμενο ἀπὸ ὑπόμνημα πηγῶν καὶ ἡ μετάφραση (ἀπροσδόκητα ἀπρόσεκτη σὲ κάποια σημεία, π.χ. στὶς §§ 2, 16, 75) ἀπὸ στοιχειώδη, ἔστω, ἐρμηνευτικὰ σχόλια.

3. Τὸ κείμενο παρατίθεται ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Παπαθωμόπουλου χωρὶς τὸ ἀντίστοιχο πλουσιότατο κριτικὸ ὑπόμνημα.

θεωρήσουμε τὴ λ. ψιθύρισμα ἀντικείμενο στὸ κατέκραζεν διαβάζοντας: ...κατέκραζεν ἤχῳ αὐτῷ δὲ ἢ τὸ ... ψιθύρισμα.

3. (§ 34, 6-8) ὁ κηπουρὸς ἄρας τὸν δρέπανον ἀπεθέρισεν καυλοὺς κράμβης, σεύτλου, ἀσπαράγου κεφαλωτοῦ, καὶ τῶν λοιπῶν ἀρτυμάτων⁴.

Δὲν γνωρίζω ἂν ὑπάρχει «ἀσπάραγος κεφαλωτός». Ἄλλὰ, καὶ ἂν κάπου καλλιεργοῦνται σπαράγγια μὲ κεφάλια, ἀπὸ φιλολογικὴ ἄποψη εἶναι κάπως ὑποπτο ὅτι μόνον ἓνα ἀπὸ τὰ κηπευτικὰ ποὺ ἀναγράφονται ἐδῶ συνοδεύεται ἀπὸ προσδιοριστικὸ τῆς ποικιλίας τοῦ ἐπίθετο. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ὀδηγοῦν στὴ σκέψη ὅτι ἀπαριθμεῖται, μετὰ τὸ σπαράγγι, ἓνα ἀκόμη ἐδώδιμο καλλιεργούμενο φυτό⁵, ποὺ εἶναι καὶ λέγεται κεφαλωτόν, τὸ πράσο⁶. Χρειαζέται ἐπομένως κόμμα μετὰ τῶν λέξεων ἀσπαράγου καὶ κεφαλωτοῦ.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

I. E. ΣΤΕΦΑΝΗΣ

Ο ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ «ΚΑΠΙΩΝ»

Στο 17. κεφάλαιο του ανθολογίου *Κεφάλαια θεολογικά*, που μας παραδόθηκε με το όνομα του Μαξίμου του Ομολογητή¹, διαβάζουμε το εξής χωρίο, σύμφωνα με την έκδοση του F. Combefis²: *Καπιόνου Φιλοσοφ. - Φιλόσοφος ἔχων δύο μαθητάς, ἓνα μὲν ἀφυῆ, φιλόπονον δὲ ἕτερον δὲ εὐφυῆ, ἀργὸν δὲ, εἶπεν, Ἄμφοτεροι ἀπόλυσθε, ὅτι σὺ μὲν θέλων, οὐ δυνήσῃ· σὺ δὲ δυνάμενος, οὐ θέλεις*. Το κείμενο συνοδεύεται και ἀπὸ τὴν ἐξῆς λατινικὴ μετάφραση: «Capion Philosophus binos habens discipulos, alterum quidem tardo ingenio, sed labore strenuum; alterum verò proba indole naturaque habilem, sed otiosum ac segnem, dixit, Vobis ambobus actum est, idcirco quia, tu cūm velis, non poteris; tu autem qui valeas, minimè vis».

Ποιος εἶναι ὁμῶς αὐτός ο ἀγνωστος ἀπὸ ἀλλοῦ φιλόσοφος; Εἶναι το ὄνομά

4. Νὰ διαγραφεῖ στὴν παράγραφο αὐτὴ τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Παπαθωμόπουλου, στ. 12 κ.ε. (ἀνήκει στὴν ἐπόμενη παράγραφο).

5. Ἄξιοσημείωτη εἶναι ἡ φυτολογικὴ μαρτυρία τοῦ κειμένου ὅτι ἤδη στὴν ἀρχαιότητα καλλιεργοῦσαν τὰ σπαράγγια, γεγονός ποὺ ἀρνεῖται σύγχρονη βοτανολογικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια. Ἡ μαρτυρία ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν Ἄθηναιο (2, 62e) καὶ τὸν Παῦλο Αἰγινήτη (1, 75, 5).

6. Βλ. λεξικὸ LSJ³, λ. κεφαλωτός· πρβ. Ἄθηναιο 9, 371e.

1. Για τὴν πατρότητα καὶ τὴ χρονολόγηση τοῦ ανθολογίου βλ. M. Richard, *Florilèges spirituels grecs, Dictionnaire de spiritualité* 5 (1962) 487-491.

2. *S. Maximi Confessoris, Graecorum theologi eximiique philosophi, operum tomus secundus*, Parisiis 1675, σ. 585-586. Για τὴς παλαιότερες ἐκδόσεις καὶ τὴν ποιότητά τους βλ. Richard, ὁ.π., στ. 491, καὶ M. B. Phillips, *Some Remarks on the Manuscript Tradition of the Maximus Florilegium, Illinois Classical Studies* 7 (1982) 268-269, σημ. 2.

του Καπίων, όπως φαίνεται στη λατινική του απόδοση³, οπότε το Καπίόνου θα πρέπει να διορθωθεί σε Καπίωνος, ή πρόκειται για παραφθορά κάποιου άλλου ονόματος⁴;

Το πρόβλημα δεν φαίνεται να απασχόλησε ιδιαίτερα τους ερευνητές. Ο I. A. Fabricius στον *Index Scriptorum a S. Maximo in duobus tomis edit. Combefisianae laudatorum* σημειώνει, μεταξύ άλλων, και «Carion, philosophus, tom. II. p. 585»⁵. Ο J.-P. Migne, ο οποίος το 1860 ανατύπωσε στην PG 90-91 την έκδοση του Μαξίμου του Ομολογητή από τον Combefis, παραθέτει το χωρίο που μας απασχολεί χωρίς καμιά ουσιαστική τροποποίηση⁶ στο κείμενο ή στη μετάφραση (PG 91,825 A-B και 826 A-B αντίστοιχα), και στην εισαγωγή της έκδοσης αναδημοσιεύει τον πίνακα του Fabricius, όπου μνημονεύεται και το όνομα Carion (PG 90,31). Την απορία του για το άγνωστο αυτό όνομα εξέφρασε ο L. Sternbach το 1889: «in Maximo Combefisiano alteri gnomae permirum lemma Καπίόνου φιλοσόφου praefiguratur»⁷.

Το 1977 δημοσιεύτηκε από τη M. B. Phillips η τελευταία έκδοση του ανθολογίου του Ψευδο-Μαξίμου⁸. Το χωρίο που μας ενδιαφέρει εκδίδεται εδώ ανώνυμο (17,56), με την πληροφορία: «Combefis: Καπίόνου φιλόσοφ. = Ant. I 50 following Theocriti»⁹. Το ενδιαφέρον είναι ότι και στα δύο επόμενα χωρία (17,57 και 17,58), επίσης ανώνυμα στο χφ, η Phillips σημειώνει «Combefis: follows Καπίόνου φιλόσοφ.», χωρίς να φαίνεται πουθενά κανένας προβληματισμός πάνω

3. Καθώς και στον Πίνακα συγγραφέων από τους οποίους άντλησε τα κείμενά του ο Μάξιμος, σύμφωνα με τον Combefis, *ό.π.*, σ. 731: «Carion Philosophus».

4. Ο ίδιος ο Combefis κάτω από την ένδειξη Καπίόνου Φιλόσοφ. μας δίνει και την πληροφορία: «In Mel. aliis Theocriti subjectum». Πραγματικά στο ανθολόγιο του Ψευδο-Αντωνίου, γνωστό ως *Μέλισσα*, το χωρίο παρατίθεται ανώνυμο (I 50: PG 136,936B-C) αμέσως μετά από μια γνώμη του Θεοκρίτου, ενώ στον Ψευδο-Μάξιμο το κείμενο που προηγείται αποτελεί απόφθεγμα του τυράννου Ιέρωνα. Στο *Florilegium Baroccianum*, γνωστό και ως *Melissa Augustana*, το οποίο άντλησε από το ανθολόγιο του Ψευδο-Μαξίμου (βλ. Richard, *ό.π.*, στ. 494-495), το χωρίο που μας ενδιαφέρει αποδίδεται στον Ιέρωνα (38,47 Sargologos): 'Ιέρωνος: 'Ιέρων ο φιλόσοφος έχων δύο μαθητάς... Προφανώς πρόκειται για συγχώνευση του χωρίου μας με το αντίστοιχο του τυράννου Ιέρωνα που προηγείται στον Ψευδο-Μάξιμο.

5. *Bibliotheca graeca*, ed. G. C. Harles, 9. τόμος, Hamburgi 1804, σ. 655.

6. Εκτός από την προσθήκη οξείας στο φιλόσοφ., τη διόρθωση του απόλυσε σε απόλυσε και την απάλειψη των τόνων στις λέξεις vero, cum και minime, καθώς και τη μετατροπή του κόμματος μετά το dixit σε τελεία.

7. De Gnomologio Vaticano inedito, WS 11 (1889) 48 = *Gnomologium Vaticanum e codice Vaticano graeco* 743, Texte und Kommentare 2, Berlin 1963, σ. 137.

8. *Loci Communes of Maximus the Confessor: Vaticanus graecus 739*, Διδασκ. διατρ. Saint Louis University, Ann Arbor 1977.

9. Εδώ αξίζει ίσως να σημειωθεί ότι στην έκδοση της Phillips, πριν από το χωρίο του Ιέρωνα (17,55), που υπήρχε και στην έκδοση του Combefis, βρίσκουμε και το αντίστοιχο του Θεοκρίτου (17,54), που παραδίδεται από τον Ψευδο-Αντώνιο (βλ. παραπάνω, σημ. 4).

στο συγκεκριμένο όνομα. Το βέβαιο πάντως είναι ότι ο κώδ. Vaticanus gr. 739, στον οποίο στηρίζεται η Phillips την έκδοσή της, δεν μαρτυρεί το επίμαχο όνομα, που φαίνεται ότι υπήρχε μόνο σε κάποιο (κάποια;) από τα χφφ που χρησιμοποιήθηκε ο Combefis¹⁰. Τελικά η ταυτότητα του Καπιόνου παρέμεινε άγνωστη.

Νομίζω ωστόσο ότι η λύση του προβλήματος θα μπορούσε να αναζητηθεί στο νόημα της λέξης καπιόνου. Είναι γνωστό ότι κατά τη βυζαντινή περίοδο η αόριστη αντωνυμία τις αντικαταστάθηκε στην καθομιλουμένη από τη λέξη κάποιος¹¹, η οποία μαρτυρείται και με τη μορφή κάπιος¹². Επίσης είναι γνωστό ότι τη γενική της νέας αυτής αντωνυμίας, εκτός από τον τύπο κάποιου, τη συναντά κανείς και με τον τύπο καποιουνοῦ¹³. Από την άλλη μεριά το χωρίο που εξετάζουμε αρχίζει με τη φράση: φιλόσοφος ἔχων δύο μαθητάς... Δεν θα ήταν λοιπόν απίθανο κάποιος αντιγραφέας (ή κάποιος αναγνώστης) ενός χφφ του ανθολογίου να πρόσθεσε στην αρχή του χωρίου τις λέξεις καποιουνοῦ / καπιουνοῦ φιλοσόφου (=φιλοσόφου τινός), θέλοντας ίσως να επισημάνει ότι η πατρότητα του χωρίου αυτού δεν ταυτίζεται με εκείνη του αμέσως προηγούμενου, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει συχνά στα ανώνυμα αποσπάσματα των ανθολογιών. Από και πέρα δεν ήταν καθόλου δύσκολο η γραφή καποιουνοῦ (ή καπιουνοῦ) να φθαρεί σε καπιόνου, και να μετατραπεί, από παρανόηση του Combefis, σε κύριο όνομα ενός ανύπαρκτου φιλοσόφου.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΤΟΥ ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ ΑΧΡΙΔΟΣ*

1. 137, 17-18 καὶ τὸ παρὸν γράμμα δέξαιο καθάπερ ἐκείνην αὐτὴν τὴν διὰ τοῦ σώματος εὐτυχίαν, ἢν ὑστερήσαμεν ἄκοντες. — Στὸ χωρίο αὐτὸ ἡ φράση διὰ τοῦ σώματος εὐτυχίαν εἶναι προβληματική. Προτιμότερο εἶναι, νομίζω, νὰ

10. Για τα χφφ αυτά βλ. C. Wachsmuth, *Studien zu den griechischen Florilegien*, Berlin 1882, σ. 103-104, και Phillips, *ό.π.*, σ. 6.

11. Βλ. Α. Ν. Jannaris, *An Historical Greek Grammar Chiefly of the Attic Dialect*, London 1897, σ. 165, § 597. Πρβ. και Ε. Κριαρά, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδου γραμματείας 1100-1669*, 7. τόμος, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 345, στη λ. κάποιος.

12. Βλ. Du Cange, στη λ. κάπιος: «*Aliquis*. Glossae Graecobarb. ... Scribitur etiam κάπιος».

13. Βλ. Jannaris, *ό.π.*, σ. 162, § 579.

* Η μικρή αυτή εργασία σκοπό έχει νὰ συμβάλει στην ἔρμηνεία και ἀποκατάσταση ὀρισμένων χωρίων τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος. Οἱ παραπομπές γίνονται στην ἔκδοση τοῦ P. Gautier, *Théophylacte d'Achrida Lettres*, Thessalonique 1986, [Corpus Fontium Historiae Byzantinae XVI/2]. Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς δηλώνει τὴ σελίδα και ὁ δεῦτερος τὸν στίχο.

διορθώσουμε τὸ *ἐντυχίαν* σὲ *ἐντυχίαν* (νὰ δεχθεῖς τὴν ἐπιστολὴ αὐτὴν ὅπως θὰ δεχόσουν καὶ τὴ φυσικὴ μας συνάντηση). Χωρὶα βυζαντινῶν ἐπιστολῶν, ὅπου ἀπαντᾷ ἡ λέξις *ἐντυχία* ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὸν G. Karlsson¹. Σὲ μία ἐπιστολὴ τοῦ Θεοδώρου Κυζίκου (;) λέγονται τὰ ἐξῆς: *Καὶ εὐχομαι ἐντυχίαις μᾶλλον ἢ γράμμασι τὸν πόθον ἀφοσιώσασθαί²*.

2. 225, 18-20 *μη δὲ τὴν βουκολικὴν ἀπαναίνῃ σύριγγα, πηγὰς τινὰς καὶ πίτυρος ψιθυρίσματα καὶ ἔργ' ἄττα διάφορα ποιουμένη ἐμμελῆ*. — Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ἔχει ὑπόψη τοῦ τὴν ἀρχὴ τοῦ πρώτου εἰδυλλίου τοῦ Θεοκρίτου (*Θύρις ἢ Ὠδὴ 1-2*): *ἀδύ τι τὸ ψιθύρισμα καὶ ἀπίτυς αἰπόλε, τήνα, | ἀποτί ταῖς παγαῖσι μελίσδεται*.

3. 263, 21-23 *ἀλλὰ πολλῆς ἀνοίας ταῦτα· οὐκοῦν καὶ τοῦτο τῆς αὐτοῦ μοίρας τίθει*. Σὺ δὲ *τέρπου τῇ ἐπωδύνῃ παροικία ἐκείνου*. — Ὁ Θεοφύλακτος προσπαθεῖ νὰ παρηγορήσῃ τὸν Μιχαὴλ Παντεχνῆ, ποῦ πενθεῖ γιὰ τὸ θάνατο κάποιου οἰκείου του. Ὁ Gautier, νομίζοντας ὅτι ἡ λέξις *παροικία* ἔχει τὴν ἔννοια τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ γῆ στὸν οὐρανό, διόρθωσε τὸ *ἐτέρπου* τῶν κωδίκων σὲ *τέρπου* καὶ μετέφρασε τὸ χωρίο ὡς ἐξῆς: *Réjouis-toi au contraire de son départ affligeant* (σ. 262). Εἶναι ὅμως γνωστὸ ὅτι ἡ λέξις *παροικία* ἔχει τὴν ἔννοια τῆς παραμονῆς στὴ γῆ, δηλαδὴ τοῦ ἐν σώματι βίου, γι' αὐτὸ ἄλλωστε κατὰ τὴν χριστιανικὴ ἀντίληψη χαρακτηρίζεται ὡς ἐπώδυνη. Γράφει ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος: *παροικίαν ἠγεῖσθαι πρέπει τὰ ἐν τῷδε τῷ κόσμῳ πράγματα* (PG 35, 884C). Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ γραφὴ τῶν κωδίκων *ἐτέρπου* πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σωστή. Ὁ Θεοφύλακτος ψέγει τὸν Παντεχνῆ, ποῦ λυπᾶται γιὰ τὸν συγγενή του ποῦ πέθανε, ἀντὶ νὰ χαίρεται, ἐφόσον ἐκεῖνος ἀπαλλάχθηκε ἀπὸ τὶς βιοτικὰς μέριμνες.

4. 277, 8-12 *ἀλλὰ μαθὼν ὡς μᾶλλον ἐκ τοῦ τὴν ἀγάπην ἡμῖν διὰ τῶν ὡς ἔνεστιν ὀμιλιῶν ἀρρηκτοτέραν πλέκεσθαι Θεῷ προσδεσμούμεθα, ὡς ἅμα χρῶ τοῖς γράμμασι, καὶ ἴν' εἴπω τι τῶν ποτε ἡμετέρων, σειρὴν χρυσεῖν ἐξ οὐρανόθεν κρεμασθεῖσαν κάκει τοὺς δι' αὐτῆς ἀναρριχωμένους ἀνατιθεῖσαν τὰς σὰς μοι γραφὰς ἔχε δωρούμενος*. — Τὸ ὡς ἅμα τῆς ἐκδοσης τοῦ Gautier, ἂν μεταφρασθεῖ μὲ χρονικὴ ἔννοια, δὲν δίνει ἱκανοποιητικὸ νόημα. Ὁ ἐκδότης ἀποφεύγει νὰ τὸ μεταφράσῃ: *écrits-pous pour cette raison* (σ. 276). Κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ ἅμα πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ *ἄμμασι* (κάνε χρῆση τῶν γραμμάτων, σὰν νὰ ἦσαν σχοινιά). Ἡ ὀμηρικὴ εἰκόνα τῆς χρυσῆς ἀλυσίδας καὶ ἡ λέξις *προσδεσμούμεθα* ὀδηγοῦν σ' αὐτὴ τὴ λύση τῆς δυσκολίας. [Ἡ παραφθορὰ τοῦ κειμένου ὀφείλεται προφανῶς στὸ ὁμοιοτέλεστο *ἄμμασι - γράμμασι*].

5. 283, 27-31 *κἂν τις βασιλέως ἐπιμνησθῇ καὶ τῆς μαχαίρας, ἣν εἰς φόβον*

1. G. Karlsson, *Idéologie et cérémonial dans l'épistolographie byzantine*, Uppsala 1962, σ. 29.

2. Karlsson, *ἄ.π.*, σ. 83.

τῶν κακοποιῶν ἐκ Θεοῦ φορεῖ, καταγελῶσιν ὡς ἐώλου τοῦ λόγου καὶ τοῦ λέγοντος καταδαιτιῶσιν εὐήθειαν μὴ εἰδότες ὡς πάλαι ταύτην αὐτοῖς ἀμβλεῖαν πεποίηκεν ἢ ὑπόκρισις. — Ἡ μετοχή εἰδότες δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναφέρεται στοὺς ἐχθροὺς τοῦ Θεοφυλάκτου, ἐφόσον αὐτοὶ γνωρίζουν πολὺ καλὰ ὅτι ἡ μάχαιρα τοῦ βασιλέως δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς πλήξει, ἀφοῦ τὴν ἔχουν ἀμβλύνει μὲ τὶς κολακεῖες τους. Κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ μετοχή πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὸν λέγοντα, ὁ ὁποῖος λοιδορεῖται ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους του, ἐπειδὴ δὲν ἔχει ἰδέα γιὰ τὶς ραδιουργίες τους. Ἔτσι τὸ εἰδότες πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ εἰδότης.

6. 319, 34-37 *εἰ δ' ἄρα τοῦτο μὴ πάνυ σοι δυνατὸν ἢ μὴ βουλευτόν, οὐ προσβιασόμεθά σε τὸν ἄπτερον ἀέριον φέρεσθαι καὶ κινεῖσθαι μέντοι κατὰ τὸ ἀνθρώπινον ἀπαιτήσομεν.* — Ἡ θέση τοῦ καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς κύριας πρότασης δημιουργεῖ πρόβλημα. Ἄν δὲν ἔχουν ἐκπέσει ὀρισμένες λέξεις τὶς ὁποῖες συνέδεε τὸ καὶ μὲ τὸ ἀπαρέμφατο κινεῖσθαι (π.χ. ὀδεύειν), τότε πιθανῶς τὸ καὶ κινεῖσθαι πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ κενεῖσθαι.

7. 333, 104-108 *πλὴν ἀλλὰ καὶ τοὺς κανόνας αὐτόθεν εὐρήσεις οὐχ ἰλαρὸν οὐδὲ οἶον ὀλιγωρεῖσθαι προσβλέποντάς σοι, ἀλλὰ τὸ τῶν ὀφρύων νέφος συνάγοντας καὶ τι ῥαγδαῖον κατάγοντας, εἴτε ὄμβρος τοῦτο οἶει, οἶους Μωσῆς καὶ Ἀαρὼν ἐκαινοτόμου πάλαι κατὰ βασιλέως σκληρυνομένου, εἴτε καὶ ἀπλῶς χάλαζα.* — Ὁ Gautier μεταφράζει *soit que tu considères cela comme une pluie ... soit tout simplement comme de la grêle* (σ. 332). Νομίζω ὅτι τὸ ρῆμα οἶει, ἔστω κι ἂν ἐκληφθεῖ ὡς παρενθετικό, δὲν ἀποδίδει ἱκανοποιητικὸ νόημα. Προτιμότερο εἶναι νὰ διορθώσουμε τὸ οἶει σὲ ὕει (=βρέχει). Παρόμοια σύνταξη τοῦ (συνήθως ἀπρόσωπου) ὕει μὲ ὑποκείμενο τὴ λέξη ὄμβρος ὑπάρχει στὸν Ἀπολλώνιο Ρόδιο, 2, 1115: *ὄμβρος ὕει πόντον καὶ νῆσον.*

8. 339,57-341,61 *δῆλον γὰρ δήπου καὶ τοῦτο ὅτι τοὺς πρὸς τὴν ὀρθοδοξίαν ἐπιστραφέντας ἐτέλεσας ἂν ἤδη τὰς νενομισμένας τελετάς. Εἰ δὲ οὕτω τελέσας ἐφθης, ἔδει σε πείσαι τούτους ὑπομεῖναι καὶ τοῦτον δὴ τὸν βραχὺν καιρὸν τὸν τῆς σῆς πρὸς ἡμᾶς ἐλεύσεως καὶ αὐτὸ ἐξ ἡμῶν ἀναλύσεως.* — Ἄν ὁ ἐπίσκοπος Τριαδίτζης, στὸν ὁποῖον ἀπευθύνεται ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοφυλάκτου, εἶχε ἤδη χρίσει τοὺς Ἀρμενίους πού ἔγιναν ὀρθόδοξοι, ὅλα θὰ εἶχαν τελειώσει καὶ τίποτε δὲν θὰ τὸν ἐμπόδιζε νὰ μεταβεῖ στὴν Ἀχρίδα, ὑπακούοντας στὶς προτροπές τοῦ Θεοφυλάκτου, ἐφόσον οἱ Ἀρμένιοι δὲν θὰ τὸν χρειάζονταν περισσότερο. Ποιὸ εἶναι ἐν τῷ αὐτῷ περιπτώσει τὸ νόημα τῆς λέξης ὑπομεῖναι; Στὴν ἴδια ἐπιστολὴ (341, 68-70) ὁ Θεοφύλακτος λέει ὅτι ἡ ποινὴ τῆς ἀργίας θὰ ἐπιβληθεῖ στὸν Τριαδίτζη μετὰ τὴν πάροδο δεκαπέντε ἡμερῶν, ὥστε νὰ προλάβει νὰ χρίσει τοὺς Ἀρμενίους, ἂν αὐτὸ δὲν ἔχει ἤδη γίνεῖ: *ἐνδιδοάμεν ἀνέτω εἶναι μετὰ τὴν τοῦ γράμματος τοῦδε ὑποδοχὴν ἄχρι πεντεκαίδεκα ἡμερῶν· διὰ τούτων γὰρ ὄλων οἱ προσελθόντες δήπου χρισθήσονται.* Ἄρα ὁ Θεοφύλακτος θεωρεῖ πιθανὸ νὰ μὴ ἔχουν ἀκόμη χρισθεῖ οἱ Ἀρμένιοι, τὴ στιγμὴ πού συντάσσει τὴν ἐπιστολή. Τὸ νόημα τοῦ ὑπομεῖναι γίνεταί σαφές, ἂν διορθώσουμε τὸ οὔτω σὲ οὔπω. Τὸ νόημα

λοιπὸν τοῦ χωρίου εἶναι ὅτι, ἂν εἶχε ἤδη τελεσθεῖ τὸ χρίσμα τῶν Ἑρμενίων, ὁ ἐπίσκοπος θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε πάει ἀμέσως στὴν Ἀχρίδα, ἐνῶ, ἂν δὲν εἶχε γίνει, θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ εἶχε ἀναβάλει γιὰ λίγο, οὕτως ὥστε νὰ παραστεῖ στὴ σύνοδο.

9. 265, 25-29 *εἰ δὲ τὴν ζωὴν ἡγεῖτο πικρὸν ὡς ἀληθῶς θάνατον καὶ τῆς φυλακῆς ἐξαχθῆναι καὶ τοὺς δεσμοὺς αὐτῷ διαρραγῆναι ἐπηύχετο, ἄρ' οὐκ ἂν ἐχθρῶν ἔργα ποιοῖμεν, εἴπερ διακοπέισης ἐκείνῳ τῆς τῶν ὁδόντων σχοίνου, αὐτοὶ διακρούομεν (sc. δακρούομεν) καὶ πενθοῖμεν ἀπαρηγόρητα;* — Ἡ φράση τῆς τῶν ὁδόντων σχοίνου ποὺ παραδίδεται ἀπὸ τοὺς κώδικες VRB δὲν ἔχει κανένα νόημα. Ἐχοντας ὑπόψη τὴ γραφὴ τοῦ κώδικα A τῆς ὁδύνης τῆς τῶν ὁδυνῶν σχοίνου, μποροῦμε νὰ διορθώσουμε τὸ ὁδόντων σὲ ὁδυνῶντων.

10. 361, 18-21 *εὐχὰς δίδου τὰς ἐθάδας τοῦ δυσωπεῖν τὸν Θεόν, αἱ τοσοῦτου δέουσιν ὁρατῶ τινι διεύργεσθαι διαστήματι ἢ διατειχίσματι πρὸς τὸ μὴ οὐχὶ παρεῖναι τοῖς αὐτὸν χρῆζουσιν, ὥστε καὶ τὸ στερρὸν ἡμῶν διατειχίσμα τῆς ἀμαρτίας μόναι καθαίρειν δύνανται.* — Τὸ χρῆζω συντάσσεται πάντοτε μὲ γενικὴ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, τὸ αὐτὸν πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ αὐτῶν (sc. τῶν εὐχῶν).

11. 369, 4-6 *οὐ γὰρ ἂν ἠγνόησεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῷ ἀνδρὶ, ὃν σμῆνος περιβομβεῖ πραγμάτων βασιλικῶν καὶ τὰ παρ' ἐτέρων γράμματα οὐχ ἦττον ἢ τὸ αὐτὸ γράφειν ἐτέροις.* — Τὸ αὐτὸ πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ αὐτόν. Ὁ Θεοφύλακτος ἐνοεῖ ὅτι γιὰ τὸν Γρηγόριο Καματηρό, πρὸς τὸν ὅποιον ἀπευθύνεται ἡ ἐπιστολή, τὸ νὰ λαμβάνει ἐπιστολὲς ἄλλων εἶναι ἐξίσου ἐνοχλητικὸ μὲ τὸ νὰ στέλνει αὐτὸς σὲ ἄλλους. Λιγότερο πιθανὴ εἶναι ἡ διόρθωση αὐτὸ τὸ γράφειν.

12. 369, 10-12 *οἷς τὸ τέως δοθὲν ἀξίως Θεοῦ οἰκονομήσας καὶ τοῖς ἐγχειρισθεῖσι ταλάντοις τὸν σὸν δραστήριον ἐνεπιδειξάμενος.* — Τὸ ἄρθρο τὸν πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ τὸ (τὸ σὸν δραστήριον - τὴ δραστηριότητά σου, ta efficacite κατὰ τὸν Gautier (σ. 368).

13. 375, 30-35 *καὶ πᾶσι μὲν παρέχων σαυτὸν Θεὸν τοῖς δεομένοις φιλανθρωπίας, μάλιστα καὶ τοῖς ἰδίᾳ τῷ Θεῷ ἀνατεθειμένοις — οὕτω γὰρ μάλιστα δεῖξαις ὡς ἐκείνον θεραπεύειν ἐσπούδακας— ἐπεὶ καὶ θεραπεύσει μὲν τις καὶ τῶν κοινῆ σῶν κηδόμενος, ἂν δέ τι πλέον τοῖς ἰδίᾳ καὶ οικειοτέροις ὑπηρετοῦσι χαρίζεται, μᾶλλον ἐκφανεῖ τὴν πρὸς σὲ συνδιάθεσιν.* — Ὁ Θεοφύλακτος προτρέπει τὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς του νὰ βοηθᾷ ὅλους ὅσους ἔχουν τὴν ἀνάγκη του ἀλλὰ κυρίως τοὺς μοναχοὺς καὶ τοὺς κληρικοὺς (τοῖς ἰδίᾳ τῷ Θεῷ ἀνατεθειμένοις), γιατί ἔτσι ἱκανοποιεῖται ὁ Θεὸς περισσότερο. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ σένα, συνεχίζει ὁ Θεοφύλακτος. Ἰκανοποιεῖσαι περισσότερο μὲ αὐτοὺς ποὺ δείχνουν συμπάθεια στοὺς ὑπηρετές σου ἐκείνους οἱ ὅποιοι εἶναι περισσότερο συνδεμένοι μαζί σου. Πρόβλημα δημιουργεῖ ἡ φράση κοινῆ σῶν, ἡ ὁποία εἶναι διόρθωση τοῦ Gautier ἀπὸ τὸ κυνησῶν τοῦ μοναδικοῦ χειρογράφου L. Ἡ μετάφραση τοῦ Gautier ἔχει ὡς ἑξῆς: Si tu personnifies Dieu envers tous ceux qui ont besoin de bonté et surtout envers ceux qui sont personnellement consacrés à Dieu —puisses-tu en effet montrer spécialement par cette conduite que tu mets tout son zèle à le servir—

il ne manquera pas de t'assister en prenant soin de tes intérêts d'une façon générale, mais en outre, dans la mesure où il favorise davantage ceux qui le servent d'une façon plus particulière et plus intime, il manifestera davantage ses dispositions à ton égard (σ. 374). 'Εσφαλμένα ὁ Gautier θεωρεῖ τὴ λέξη *Θεός* ὡς ὑποκείμενο τοῦ *θεραπεύσει*, ἀντὶ γιὰ τὴ λέξη *τις*. 'Επιπλέον μεταφράζει τὸ *κοινῆ σῶν* ὡς οὐδέτερο, ἐνῶ, ὅπως φαίνεται, τὸ *κυνησῶν* τοῦ κώδικα πρέπει νὰ ἀναφέρεται σὲ κάποιους ὑποτιθέμενους ὑπηρέτες τοῦ ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς, οἱ ὅποιοι ἀντιπαρατίθενται πρὸς τοὺς *ἰδίᾳ ... ὑπηρετοῦντας*. 'Ακόμη κι ἂν δεχθοῦμε ὅτι τὸ *κοινῆ σῶν* τοῦ Gautier ἀναφέρεται σ' αὐτοὺς τοὺς ὑπηρέτες, ἡ ἐρμηνεία τοῦ χωρίου ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι προβληματική. Ποιοὶ εἶναι οἱ ὑπηρέτες ποὺ ἀνήκουν ἀπὸ κοινοῦ (;) στὸν ἀποδέκτη τῆς ἐπιστολῆς; Κατὰ τὴ γνώμη μου προτιμότερο εἶναι τὸ *κυνησῶν* τοῦ κώδικα νὰ διορθωθεῖ σὲ *κυνηγῶν*. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ βυζαντινοὶ ἄρχοντες εἶχαν ὑπηρέτες ποὺ τοὺς βοηθοῦσαν στὸ *κυνήγι*³. Αὐτοὺς τοὺς ὑπηρέτες ὑπαινίσσεται ἐδῶ ὁ Θεοφύλακτος, οἱ ὅποιοι ἀντιπαρατίθενται πρὸς τοὺς ὑπηρέτες ποὺ εἶχαν τὴν εὐθύνη τῶν ἐργασιῶν τοῦ σπιτιοῦ καὶ μὲ τοὺς ὁποίους ὁ ἄρχοντας ἦταν φυσικὸ νὰ ἔχει στενότερες σχέσεις ἀπ' ὅ,τι μὲ τοὺς *κυνηγούς* του.

14. 389, 13-20 *ἐλογισάμην γὰρ ὡς τὸ μεγαλεῖον τοῦ σοῦ νοῦ τὰ συμπεσόντα τῶν βελτιόνων ὕλην ποιήσεται τήν τε τοῦ σώματος ταλαιπωρίαν ὑπόμνημα, ὥσπερ δὴ καὶ ἔστιν, ἠγήσεται καὶ παιδευθήσεται μὴ πάντα τούτῳ χαρίζεσθαι, οὐ τὴν ἀπορροὴν ἀμνησνοῦμεν στήσαι, κἂν ἐπὶ μέγιστον ἀρθῶμεν σοφίας τε καὶ δυνάμεως, ὡς τῇ μὲν περινοεῖν, τῇ δὲ πορίζειν τὰ στήσοντα, ἀλλ' ἐκεῖνῳ διδόναι σπουδαιότερον, ἵνα μὴ πᾶσαν λέγω τὴν λειτουργίαν τῶν ἐν ἡμῖν θειοτέρων καὶ δεσποτικῶν τέρων, καὶ ὁ βασιλεύειν ἐτάχθη τῶν ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς κόσμῳ πρώτως. — 'Η φράση τῶν ἐν ἡμῖν θειοτέρων καὶ δεσποτικωτέρων ἀναφέρεται προφανῶς στὶς ἀνώτερες δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τους στὴν ψυχὴ. 'Η παράλειψη ὅμως κάποιου οὐσιαστικοῦ ποὺ νὰ προσδιορίζει τὶς λέξεις αὐτὲς δημιουργεῖ κάποια ἀνωμαλία. 'Επίσης ἡ σύνδεση τοῦ ἐκεῖνῳ μὲ τὸ ὁ βασιλεύειν ἐτάχθη δὲν εἶναι τόσο ὁμαλὴ, ἐφόσον θὰ περιμέναμε ὁ συγγραφέας νὰ εἶχε προσδιορίσει περισσότερο τὸ ἐκεῖνῳ προτοῦ τὸ συνδέσει κατὰ παράταξιν μὲ μία ἀναφορικὴ πρόταση. Γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους προτείνουμε νὰ γραφεῖ τῷ ἐν ἡμῖν θειοτέρῳ καὶ δεσποτικωτέρῳ. 'Η φράση αὐτὴ θὰ ἀναφέρεται στὴν ψυχὴ ἢ τὸ νοῦ, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται συχνὰ στὰ πατερικὰ κείμενα ὡς τὸ ἡγεμονικώτατον στοιχεῖο τοῦ ἀνθρώπου.*

15. 419, 21-22 *ξένον ὠράθη μοι θέαμα, ποταμὸς δι' ἄλμης ῥέων γλυκύς. — 'Η φράση αὐτὴ ἀπηχεῖ χωρὶο ἀπὸ τοὺς 'Εναλίους Διαλόγους τοῦ Λουκιανοῦ (3,1): Ποσειδῶν: Τί τοῦτο, ὦ 'Αλφειέ; μόνος τῶν ἄλλων ἐμπεσὼν εἰς τὸ πέλαγος οὔτε ἀναμίγνυσαι τῇ ἄλμῃ, ὡς νόμος ποταμοῖς ἅπασιν, ἀλλὰ διὰ τῆς*

3. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, τ. Ε', ἐν 'Αθήναις 1952, σ. 389-390.

θαλάσσης συνεστῶς καὶ γ λ υ κ ὀ φυλάττων τὸ βῆθρον, ἀμιγῆς ἔτι καὶ καθαρὸς ἐπέιγῃ.

16. 429, 22-23 καὶ τῶν ἐνεδρῶν ἀπογνοῦς (sc. ὁ Τανεσμάν) ὡς ἐκ δ η λ ὦ ν τῷ Ταρωνίτῃ μᾶλλον ἢ πόλις ἐπάνω ὄρους κειμένη. — Ἄν δεχθοῦμε τὴ μετοχὴ ἐκδηλῶν, τότε πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Τανεσμάν φανέρωνε τὶς ἐνέδρες ποὺ ἔστηνε, στὸν ἐχθρό του Ταρωνίτη, πράγμα τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι λογικό. Ἐπίσης θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὡς συμπλήρωμα τῆς φράσης πόλις ἐπάνω ὄρους κειμένη τὴ μετοχὴ ἐκδηλοῦσα. Ὅπως ὁμως δείχνει τὸ χωρίο τοῦ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγελίου (5,14: οὐ δύναται πόλις κρυβῆναι ἐπάνω ὄρους κειμένη) ποὺ ἀπηχεῖται ἐδῶ, ἡ πόλη τοῦ εὐαγγελικοῦ λογίου γίνεται ἡ ἴδια φανερή, δὲν δείχνει κάτι ἄλλο στοὺς ἀνθρώπους. Νομίζω λοιπὸν ὅτι ἐπιβάλλεται ἡ διόρθωση τοῦ ἐκδηλῶν σὲ ἐκδήλων (sc. οὐσῶν).

17. 467, 31 καὶ ταῖς π ο ν η ρ ί α ι ς νεμεσῶντος Θεοῦ. — Τὸ πονηρίας εἶναι διόρθωση τοῦ ἀγνωρίας τοῦ κώδικα L, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Gautier εἶναι mot corrompu (σ. 466, σημ. 5). Εἶναι ὁμως φανερό ὅτι τὸ ἀγνωρίας δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παραφθορὰ τοῦ πονηρίας ἀλλὰ τοῦ ἀγνωρίας. Ἡ λέξις ἀγνωρία ἔχει συχνὰ τὴν ἔννοια τῆς θρασύτητας.

18. 541, 10 εἰ μὲν οὖν ἔστι χώρα σοι τ ο ὕ τ ο ν ἄ ν θ ρ ω π ο ν ὠφελῆσαι τι. — Τὸ τοῦτον ἄνθρωπον πρέπει νὰ διορθωθεῖ εἴτε σὲ τοιοῦτον ἄνθρωπον ἢ σὲ τοῦτον τὸν ἄνθρωπον εἴτε σὲ τοῦ τὸν ἄνθρωπον. Στὸ L^{SJ}⁹ παρατίθεται ἓνα χωρίο τοῦ Πλωτίνου (5,6,6: οὐκ ἂν ἔχοι χώρα νοήσεως ἠντινοῦν τὸ ἀγαθόν) ποὺ δείχνει ὅτι ἡ λέξις χώρα, ὅταν ἔχει τὴν ἔννοια τῆς δυνατότητας, ὅπως συμβαίνει καὶ στὸ χωρίο τοῦ Θεοφύλακτου, μπορεῖ νὰ συνταχθεῖ καὶ μὲ γενική.

19. 439, 2-5 εἰ γὰρ καὶ τῇ ὑμετέρα στερρότητι τῆς πέτρας ἀσφαλῶς ἔχ ο μ ἐ ν η οὐδὲν ἱκανὸν ὥστε μικρὸν γοῦν ἐμποῖσσαι κλόνον. — Ὁ Gautier διόρθωσε τὸ ἐχομένων τοῦ κώδικα L σὲ ἐχομένη γιὰ νὰ ἀποφύγει τὸ ἀνακόλουθο. Ἡ διόρθωση δὲν εἶναι ἀπαραίτητη, διότι παρόμοιο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλη ἐπιστολὴ τοῦ Θεοφύλακτου (475, 42-44: ἴν' οὕτω γοῦν καταψύχοις τὴν ἐ μ ἦ ν γ λ ὦ σ σ α ν τ ο ὕ π λ ο υ σ ί ο υ ταῖς ἐκ τῶν συκοφαντῶν ἐπηρείαις).

20. 411, 72 μὴ γὰρ οἶου με, τοῦ Θεοῦ ἄνθρωπε, τὴν ὁδὸν ταύτην ἐλάττω νομίζειν πασῶν ὧν ὑπέστην θλίψεων, ἢ τὴν δοκοῦσαν λύσιν τῶν δυσχερῶν μ ο ι δεσμὸν δοκεῖν ἀρρηκτότερον. — Ὁ Θεοφύλακτος ἀπὸ μιὰν ἀποψη θεωρεῖ τὸ ταξίδι στὸ στρατόπεδο τοῦ βασιλιᾶ, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπιδιώκει τὴ λύση κάποιων δυσχερειῶν, χειρότερο ἀπ' αὐτὲς τὶς δυσχέρειες. Ὁ Gautier διόρθωσε τὸ μὴ (μετὰ τὸ δυσχερῶν) σὲ μοι. Ἔτσι ὁμως ὑπάρχει ἀντίφαση μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου σκέλους τῆς πρότασης, ἐφόσον ἡ φράσις μὴ οἶου με ... τὴν δοκοῦσαν λύσιν τῶν δυσχερῶν μοι δεσμὸν δοκεῖν ἀρρηκτότερον, σημαίνει «μὴ νομίζεις ὅτι ἡ ὑποτιθέμενη λύση μοῦ φαίνεται πιὸ ἀρρηκτος δεσμὸς ἀπὸ τὰ παροντικὰ δεινά. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο τὸ μὴ τοῦ κώδικα L πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ στὸ κείμενο (ἐνν. δοκεῖν μὴ εἶναι δεσμὸν ἀρρηκτότερον).

21. 531, 15-18 *καὶ πάντας μὲν γὰρ τοὺς ἐφ' ὃν δήποτε πλέοντας δακτύλου φασὶ πάχος διατειχίζει πρὸς τοὺς νεκροὺς καὶ τοῦτ' αὐτοῖς τὸ πλατὺ καὶ μακρὸν διατειχισμα. Οἱ δ' ἐμβάντες τῷ σκαφιδίῳ τούτῳ πρὸς τὸν κάτω βίον ἀραχνίῳ διατειχίζονται.* — Ὁ Gautier διόρθωσε τὸ ἐφ' ὃν τοῦ κώδικα L σὲ ἐφ' ὄν, θέλοντας προφανῶς νὰ δηλώσει τὴν κατεύθυνση (ἐφ' ὄν *δήποτε τόπον*) καὶ μετέφρασε *tous ceux qui d'aventure y voguent* (σ. 530). Νομίζω ὅτι ἡ γραφή τοῦ κώδικα πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ, ἐφόσον ὡς συμπλήρωμα τοῦ ἐφ' ὄν μποροῦμε νὰ ἐννοήσουμε τὴ γενικὴ *σκαφιδίων*. Τὸ νόημα εἶναι ὅτι μὲ ὅποιοδήποτε πλεούμενο καὶ νὰ ταξιθεύει κανεὶς, διατρέχει κίνδυνο, πολὺ περισσότερο ὅμως, ἂν ταξιθεύει μὲ πλεούμενο σὰν κι αὐτὸ μὲ τὸ ὅποιο ὁ ἀδελφὸς τοῦ Θεοφυλάκτου θὰ διασχίσει τὸν Ἀξιό.

22. 555, 42-44. *ποθῶν δὲ βασιλείαν, ὡ γῆ καὶ ἥλιε καὶ βασιλείας εὐγένεια καὶ ὕψος ἀρχῆς ἀσύγκριτον, οὐδὲ τοῦ δοῦλος εἶναι βασιλέως ἀξιοθήσεται.* — Ἡ ἐπίκληση τοῦ Θεοφυλάκτου στὴν βασιλικὴ *εὐγένεια* καὶ τὸ ὕψος τῆς ἐξουσίας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐπίκληση στὴ γῆ καὶ τὸν ἥλιο, δὲν εἶναι ἀναμενόμενη. Προτιμότερο εἶναι νὰ διορθώσουμε τὸ *εὐγένεια* σὲ *εὐγένειαν*. Ἔτσι τὸ *εὐγένειαν* καὶ τὸ *ὕψος* θὰ εἶναι ἀντικείμενα τῆς μετοχῆς *ποθῶν*, καὶ ἡ ἀντίθεση μεταξὺ τῶν ἐννοιῶν βασιλεία-δουλεία θὰ εἶναι περισσότερο ἐμφανής.

23. 515, 10-11 *δεινὸν γὰρ ἡ πρόληψις καὶ δ υ σ ε κ μ ό χ λ ε υ τ ο ν, ὡς ἂν ὑμεῖς φαίητε.* — Ἡ ἐπιστολὴ ἀπευθύνεται στὸν Μιχαὴλ Παντεχνῆ ποῦ ἀσκεῖ τὸ ἰατρικὸ ἐπάγγελμα. Εἶναι λογικὸ λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ *δυσεκμόχλευτον* εἶναι ὄρος ἰατρικὸς. Πράγματι ἀπαντᾷ μόνον σὲ ἓνα κείμενο τοῦ Ὁρειβασίου (10, 29, 3 ed. Bussemaker - Daremberg, II, Paris 1854, p. 451, 6-8: *τοῖς δὲ ἀμύσσοσιν ἐπὶ τε τῶν δυσεκμοχλεύτων χρονίων καὶ νωθρῶν, ἐπὶ ὧν δὴ καὶ σιναπισμὸν ἐδοκιμάζομεν*). Εἶναι γνωστὸ (π.χ. ἐπ. 112) ὅτι ὁ Θεοφύλακτος ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴ συλλογὴ ἰατρικῶν βιβλίων. Εἶναι λοιπὸν σχεδὸν βέβαιο ὅτι στὴν προκειμένη περίπτωσι εἶχε ὑπόψη του τὸ κείμενο τοῦ Ὁρειβασίου.

Corpus Christi College
Oxford

I. Δ. ΠΟΛΕΜΗΣ

ΑΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΗΤΗ ΕΚΔΟΣΗ ΤΗΣ ΡΙΜΑΔΑΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
(ΙΣΤΟΡΙΑ... ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ, ΒΟΡΤΟΛΙΣ, 1770)

Αντίτυπο αβιβλιογράφητης ἐκδόσης (1770) τῆς Ριμάδας τοῦ Αλεξάνδρου¹ ὑπάρχει στη Μαρκιανὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βενετίας. Εἶναι περιέργο πὼς δὲν εἶχε

1. Βλ. G. Veloudis, *Der neugriechische Alexander. Tradition in Bewahrung und Wandel* [Miscellanea Byzantina Monacensia, 8], München 1968, σ. 53-55, 76-77· D. Holton, *Διήγησις*

ανακοινωθεί ή βιβλιογραφηθεί ως σήμερα, μια και τα ελληνικά έντυπα της βιβλιοθήκης αυτής υποτίθεται ότι έχουν αποτελέσει αντικείμενο πολλών βιβλιογραφικών εργασιών². Όπως δείχνουν και άλλες πρόσφατες ανακαλύψεις ερευνητών, φαίνεται πως αρκετά ακόμη ανάλογα ευρήματα ενδέχεται να προκύψουν από μια συστηματική εξέταση των κλασικών πηγών της Ελληνικής Βιβλιογραφίας, δηλαδή των ιδίων των δελτιοθηκών και καταλόγων των μεγάλων και προσιτών βιβλιοθηκών, που υπήρξαν, άλλωστε, και ο κύριος χώρος έρευνας των παλαιότερων βιβλιογράφων.

Περιγράφω εδώ την αβιβλιογράφητη έκδοση της Ριμάδας, από αυτοψία του αντιτύπου αριθ. Misc. D. 3154 της Biblioteca Nazionale di San Marco:

Γ' ΣΤΟΡΙΑ | Είς τήν όποιάν περιέχεται ό Βίος, και ή | 'Ανδραγαθείαις του περιβοήτου | ΒΑΣΙΛΕΨΩ | Α'ΛΕΞΑ'ΝΔΡΟΥ | ΤΟΥ ΜΑΚΕΔΟ'ΝΟΣ, | Υιού τών θαυμαστών Βασιλέων | ΦΙΛΙΠΠΟΥ, και Ο'ΛΥΜΠΙΑ'ΔΟΣ | Νεωσί τυπωθεΐσα, κ' μετ' επιμελείας διορθωθεΐσα. | [τυπογρ. κόσμημα] | Ε'ΝΕΤΙ'ΗΣΙΝ, 1770. | Παρά Α'ντωνίω τῷ Βόρτολι. | CON LICENZA DE' SUPERIORI.

17×11,5 εκ., σελ. 116, χάρτινο γκρίζο εξώφυλλο. Στη χωρίς αρίθμηση σελίδα τίτλου (σ. [1]), ο τίτλος, με ωοειδές κόσμημα (γγραβούρα) που παρουσιάζει ιππέα και σκηνή πολεμικής σύγκρουσης. Η σ. [2] είναι λευκή. Το κείμενο αρχίζει από τη σ. 3, ύστερα από τον τίτλο: ΓΕ'ΝΝΗΣΙΣ, ΚΑΤΟΡΘΩΜΑΤΑ, | ΚΑΙ ΘΑ'ΝΑΤΟΣ, | Α'ΛΕΞΑ'ΝΔΡΟΥ | ΜΑΚΕΔΟ'ΝΟΣ. | ΔΙΑ' ΣΤΙ'ΧΟΥ. Αρχή του κειμένου: Σοφία τών Αιγύπτιων, ήτον πολλά περίσσα, /... Το κείμενο τελειώνει στη σ. 116, με τον εξής στίχο: "Όταν τόν Θάνατ' έλαβε, κείνος εκ τών Ιδίων³. Ακολουθεί, στην επόμενη αράδα, η ένδειξη: ΤΕ'ΛΟΣ., και διακοσμητική βινιέτα.

Με την επισήμανση της έκδοσης αυτής μειώνεται το αμήχανο κενό των 31 χρόνων που υπήρχε, ως τώρα, ανάμεσα στις γνωστές και βιβλιογραφημένες «δέκατη» (1747) και «ενδέκατη» (1778) έκδοση της ομοιοκατάληκτης Διηγήσεως ή Ιστορίας...Αλεξάνδρου⁴. Η έκδοση παρουσιάζει, για την ώρα, τον τελευ-

του Αλεξάνδρου... [Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, 1], Θεσσαλονίκη 1974, σ. 16· Γ. Βελουδή, Η Φυλλάδα του Μεγαλέξαντρου. Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνας, Αθήνα 1977, σ. κδ' -κε'. Φ. Ι. Παπαδόπουλου, Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800), τ. 1, Αθήνα 1984, σ. 19-21.

2. Αποτελούν μιαν από τις κύριες πηγές της Βιβλιογραφίας Ε. Legrand, αλλά και αντικείμενο μονογραφικών καταγραφών (βλ. Γ. Σ. Πλουμίδη, Τα παλαιά ελληνικά βιβλία της Μαρμαρικής Βιβλιοθήκης Βενετίας. Με προσθήκη αγνώστων εκδόσεων, Ο Εραμιστής 9, 1971, 221-273).

3. Ο στίχος παρουσιάζει μικρές διαφορές από τον αντίστοιχο στίχο της παλαιότερης παράδοσης· πρβ. D. Holton, ό.π., σημ. 1, τελευταίο δίστιχο του κυρίως κειμένου: "Έζησε δε 'Αλέξανδρος χρόνους τριάντα τρεις, | τόν θάνατον γάρ έλαβε αυτός εκ τούς Ιδίους.

4. Βλ. Φ. Ι. Παπαδόπουλου, ό.π., σημ. 1, αριθ. 216* (Βενετία, Σάρος, 1747) και αριθ. 221 (Βενετία, Θεοδοσίω, 1778). Ο Φ. Η. Ηλιού, Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία Α..., Αθήνα 1973, σ. 50, 324, αναφέρει, χωρίς άλλα στοιχεία, και αβιβλιογράφητη έκδοση του 1757.

ταίο γνωστό μάρτυρα της Ριμάδας μέσα στις εκδόσεις των Σάρου-Βόρτολι. Μένει να διερευνηθεί αν η εκδοτική παρουσία του πολύ αγαπητού, και ιδιαίτερα ανθεκτικού στο χρόνο, έργου του Δημητρίου Ζήνου, κρατά, στην παραγωγή του τυπογραφείου αυτού, μόνον 80 χρόνια (1690-1770), καθώς και το αν ο ρυθμός εμφάνισης των τεσσάρων γνωστών εκδόσεων του ίδιου τυπογραφείου κατά τον 18ο αιώνα (1729, 1738, 1747, 1770)⁵ δείχνει μια πραγματική κάμψη ύστερα από τα μέσα του αιώνα αυτού⁶ ή εκφράζει απλώς την τυχαία έλλειψη βιβλιογραφικών στοιχείων.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΓΙΟΓΛΟΥ

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΧΩΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗ: ΣΤΑΓ - ΦΟΥΡΛΑ

Στο διήγημα του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη «Ο αβασκαμός του Αγά» η θεια-Σειραινώ, γυναίκα με μαντικές και μαγικές δυνάμεις, πλησιάζει τον Τούρκο άρχοντα, με σκοπό να επιδράσει επάνω του βλαπτικά, και του απευθύνει το λόγο. Παραθέτω ένα μέρος της συνομιλίας των δύο προσώπων, σύμφωνα με την κριτική έκδοση του Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου¹.

— *Αξάμ χαίρολσουν, Αγά μ', του λέγει θαρραλέα η θεια-Σειραινώ η † Παντούσα†, ήτις είχαν ακούσει ποτέ ολίγας τουρκικάς λέξεις από το στόμα του μακαρίτου του ανδρός της, ταξιδεύσαντος πολλάκις εις τουρκοπληθή μέρη, και τας ενθυμείτο.*

— *Καλησπέρα, απήντησεν ελληνιστί ο Αγάς, κοιτάζων αυτήν έκπληκτος. Τι θέλεις; [...]*

— *Αδυνάτισες πολύ, να μην αβασκαθείς, Αγά μου. Δεν σ' εσήκωσε το χωριό μας.*

— *Αλήθεια;*

5. Πάντως για το διάστημα 1690-1720 υπάρχουν ενδείξεις και για άλλη μία αβιβλιογράφητη έκδοση (ή, ίσως, και περισσότερες): βλ. Φ. Η. Ηλιού, *ό.π.*, σημ. 4, σ. 144, Μ. Ι. Μανούσασκα, Ο πρώτος έντυπος αυτοτελής ελληνικός βιβλιοπωλικός κατάλογος (1712) των τυπογράφων Σάρου/Βόρτολι της Βενετίας, *Τα Ιστορικά* 3, 5 (Ιούν. 1986) 210, 214.

6. Με τον ρυθμό εμφάνισης των τριών πρώτων γνωστών εκδόσεων του 18ου αιώνα (μία έκδοση κάθε 9 χρόνια), θα περιμέναμε μία τουλάχιστον ακόμη έκδοση μέσα στο διάστημα 1747-1770· είναι άγνωστο, πάντως, αν η έκδοση αυτή πράγματι υπάρχει, και αν συμπίπτει με την αβιβλιογράφητη έκδοση του 1757 (βλ. παραπάνω, σημ. 4).

Ωστόσο, το 1745 πιθανότατα, η Ριμάδα θα πρέπει να τυπώθηκε και από τον Γλυκή, όπως δείχνει ανέκδοτο πιστοποιητικό της βενετικής λογοκρισίας (ASV, Riformatori dello studio di Padova, Licenze per stampe, φάκ. 307 [1745-1746], αριθ. 57, από 17.5. και 22.6.1745: libro greco / Storia Bellissima della vita ed imprese di Alessandro il Macedone)· στην ίδια εγγραφή αναφέρεται ότι το βιβλίο είχε τυπωθεί για τελευταία φορά από τον Σάρο, το 1738.

1. Βλ. Α. Παπαδιαμάντη, *Άπαντα*, κριτική έκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, τ. Γ', Αθήνα, Δόμος, 1984 (στο εξής: *Άπαντα*)· το διήγημα στις σ. 139-148.

— *Αδύνατος, εχλώμιανες πολύ. Που να μη σ' αβασκάνω. Κερί μοναχό είσαι. Εσώθηκες στον απάν' κόσμο.*

— *Σ τ ά ι - φ ο υ ρ τ ά! επρόφερον ο Αγάς.*

— *Κίτρινος σαν το φλουρί, Αγά μου, έφεξε το προσωπάκι σου.*

— *Α λ λ ά χ! Α λ λ ά χ!*²

Για τη λ. *φουρτά* ο εκδότης πληροφορεί στο κριτικό υπόμνημα ότι εισάγεται στο κείμενο από τον ίδιο κατά διόρθωση του Ι. Τ. Παμπούκη στη θέση της γραφής *φουρλά* που παρείχε η πρώτη δημοσίευση, την οποίαν ακολουθούσαν στο σημείο αυτό οι παλαιότεροι εκδότες. Η επιλογή αιτιολογείται στο γλωσσάρι του Γ' τόμου των *Απάντων* με εκτενές σημείωμα, όπου ερμηνεύεται και η φράση που περιλαμβάνει τη λέξη: «*στάι-φουρτά*, σταμάτα, πάψε, μη λες κουταμάρες, κατά τον Ι. Τ. Παμπούκη, 144.18. Η αρχική γραφή *φουρλά* διορθώθηκε με υπόδειξη του ίδιου. "Μόλις θύμωσε κι έγινε [ο αγάς] φυσικός, είπε: *στάι*, που δεν είναι τούρκικο, αλλά κακοπροφερμένο το ελληνικό *στά'*: στάσου, σταμάτα. Το *φουρλά* (*firla*) είναι προστακτική του ρήματος *firlamak* (=πηδάω με ορμή, τινάζομαι)³ και σημαίνει: όρμα, πήδα, τινάξου. Δε βγαίνει όμως έτσι νόημα. Τι θα πει: *στάι*, *φουρλά* = στάσου, όρμα; Ενώ, αν πούμε το *φουρλά* παραδρομή του συγγραφέα ή παρανόηση του τυπογράφου αντί *φουρτά*, διορθώνονται τα πάντα. Γιατί *furta* = μωρολογία, πολυλογία, φλυαρία. Και *στάι φουρτά* (χωρίς το ενωτικό βέβαια) = σταμάτα, πάψε, μη λες κουταμάρες"»⁴.

Από τη διόρθωση που πρότεινε ο Ι. Τ. Παμπούκης και υιοθέτησε ο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος⁵ δεν λείπει βέβαια η ευρηματικότητα και η αληθοφάνεια, αφού θα μπορούσε να θεωρηθεί πιθανός ένας ελληνοτουρκικός λεκτικός συμφωμός στο στόμα του ελληνομαθούς Αγά· επιπλέον δεν είναι ασυμβίβαστη νοηματικά προς τα συμφραζόμενα της ενότητας. Ωστόσο για την αποδοχή της δημιουργούνται επιφυλάξεις, αρχικά επειδή δεν έχει «παλαιογραφικό» έρεισμα (ο συγγραφέας γράφει αρκετά διαφορετικά το τ από το λ)· αλλά και για το λόγο ότι στην επιχειρηματολογία που προηγείται δεν παρέχεται κάποια τεκμηρίωση ούτε για τη μορφή του φαινομένου του λεκτικού συμφωμού που προαναφέραμε και στο

2. *Απαντα* 144.1-6, 13-20 (με αραιά όσες λέξεις στο κείμενο της έκδοσης έχουν παρατεθεί με πλάγια).

3. Διάβ. αντίστοιχα *firla* και *firlamak*. Στη Θράκη απαντά ρήμα *φιλαντίζω* (<*firlatmak*) με τύπο *φουρλαντίζω* και σημασία «ρίπτω εις τον άνεμον, ρίπτω με δύναμιν, εκτινάσσω, πετώ», βλ. Κ. Κουκιάδη, *Λεξιλόγιον ελληνικών λέξεων παραγομένων εκ της τουρκικής*, Αθήνα 1960 (Εταιρεία Θρακικών Μελετών, αρ. 90), σ. 105, 106.

4. *Απαντα* 727-728. Η ερμηνεία της φράσης επαναλαμβάνεται στο γενικό γλωσσάρι του Ε' τόμου των *Απάντων*, Αθήνα 1988, σ. 460 με παραπομπή στο διεξοδικό σχολιασμό του Γ' τόμου. Στο δημοσίευμα του Κ. Καραποτόσογλου, *Ετυμολογικό γλωσσάρι στο έργο του Παπαδιαμάντη*, Αθήνα, Δόμος, 1988, δεν περιλαμβάνεται η φράση ή τα επιμέρους στοιχεία της.

5. Είναι αλήθεια όχι απολύτως, αφού διατήρησε το ενωτικό, πράγμα που ίσως υποδηλώνει κάποιο δισταγμό (;).

οποίο βασίζεται, ούτε και για τη χρήση και τη διάδοση των λέξεων της φράσης⁶. Επιπλέον η διόρθωση οδηγεί στη δημιουργία ενός ιδιότροπου λεξιλογικού τύπου, χωρίς να έχει διερευνηθεί επαρκώς η δυνατότητα της από κοινού προέλευσης και των δύο λέξεων —που συνδέονται άλλωστε από το συγγραφέα με το ενωτικό— από τον ίδιο γλωσσικό χώρο. Μια ένδειξη για το πού θα πρέπει να στραφούμε μας την παρέχει η τελευταία εκδήλωση δυσφορίας και ανησυχίας του Αγά με την αναφώνηση *Αλλάχ! Αλλάχ!* «Θεέ μου!»⁷, που μοιάζει, από τον τρόπο με τον οποίο την παραθέτει ο συγγραφέας, να έχει παραπλήσιο νόημα με τη φράση *Στά-φουρτά!* Τέλος, και από την έννοια της πρότασης *επρόφερεν' ο Αγάς*, που ακολουθεί, μάλλον αποδυναμώνεται η διόρθωση, αφού από αυτήν δεν προκύπτει ότι ο λόγος απευθύνεται στη θεια-Σειραϊνώ.

Ο γλωσσικός τύπος *στά-φουρλά* της πρώτης δημοσίευσης και των παλιότερων εκδόσεων προέρχεται από την τουρκική λ. *estağfurullah* και πιθανότερα από τον κοινό τύπο της ίδιας λέξης *istağfurullah*, που έχουν αραβική προέλευση και σημαίνουν κατά το λεξικό του Redhouse: «(lit. I ask pardon of God) Don't say so, not at all, don't mention it (phrase used in reply to an expression of thanks, exaggerated praise, or self-criticism)»⁸. Πρώτο συνθετικό της λέξης είναι το αφηρημένο ουσ. *istiğfar* «an asking for God's pardon and forgiveness»⁹. Ο Χλωρός στο λήμμα *ιστιγφάρ* ερμηνεύει: «αίτησις συγγνώμης και αφέσεως αμαρτιών παρά του Θεού ήτοι το λέγειν την φράσιν: ε σ τ ά γ φ ι ρ ο υ - λ - λ ά χ, ζητώ συγγνώμην παρά Θεώ»¹⁰. Ο ίδιος διαφωτίζει αυτοτελώς την έννοια και τη χρήση της παραπάνω φράσης με περισσότερες λεπτομέρειες: «ζητώ συγγνώμην παρά Θεού· ο Θεός να με συγχωρήση! άπαγε! ο Θεός να με φυλάξη! [φράσις ευγενείας, δι' ής διακόπτει τις τον λαλούντα όταν είπη λόγον ταπεινωτικόν μεν δι' εαυτόν κολακευτικόν δε διά τον απέναντι αυτού, ως ο δούλος σας κτλ.»¹¹. Η σημασιολογική μετάπτωση εύκολα κατανοείται, όταν μάλιστα σκεφτούμε και τις αντίστοιχες νεοελληνικές φράσεις *Ήμαρτον, Θεέ μου!* ή *Σ(υ)χώρα με, Θεέ μου!*, που κάποτε τις χρησιμοποιεί κανείς εκδηλώνοντας τη δυσάρεστη έκπληξη ή την

6. Λ. *furta* σε αυτοτελή χρήση θα πρέπει να είναι αρκετά σπάνια, ή απαρχαιωμένη· δεν τη βρίσκω λ.χ. στο *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük - New Redhouse Turkish-English Dictionary*, İstanbul 1981 (στο εξής: *Redhouse*). Απαντά ως συνθετικό του τύπου *farta furta* της λαϊκής φράσης *fart furt* «brag; empty threats» (*Redhouse*, λ. *farta furta* και *fart furt*), της οποίας πάντως η σημασία απέχει από τις νοηματικές ανάγκες του χωρίου του διηγήματος.

7. Βλ. *Redhouse*, σ. 51 (λ. *Allah*).

8. Βλ. *Redhouse*, σ. 349 (λ. *estağfurullah*)· ο τ. *ist-* αυτ., σ. 504. Ο κύριος τόνος της λέξης είναι στη δεύτερη συλλαβή.

9. Βλ. *Redhouse*, σ. 554.

10. Βλ. Ι. Χλωρού, *Λεξικόν Τουρκοελληνικόν*, τ. Α', Κωνσταντινούπολις 1899, σ. 90 στήλη α'.

11. Βλ. Ι. Χλωρού, *ό.π.*, σ. 90 στήλη β' (λ. *εστάφιρου-λλάχ*).

αγανάκτησή του για κάτι που ακούει¹².

Το νόημα του τουρκικού απευχετικού *estağfirullah*, ανταποκρίνεται πλήρως στην ατμόσφαιρα της σκηνής του διηγήματος και συνοψίζει ένα ενδιάμεσο στάδιο της κλίμακας των αντιδράσεων του Αγά στη συγκαλυμμένη αλλά επίμονη φθοροποιό επίδραση της θεία-Σειραινώς, ανάμεσα στην έκπληξη και την απορία (Αλήθεια;) και στην άμεση επίκληση του θεού, όπου ίσως διαφαίνεται ήδη η αρχή της παραίτησής του (Αλλάχ! Αλλάχ!). Ο Παπαδιαμάντης πάντως δεν μεταφέρει ο ίδιος απευθείας από την τουρκική την επιφωνηματική φράση *στάι-φουρλά*. Θα πρέπει μάλλον να θεωρήσουμε βέβαιο πως την αντλεί από τον ιδιωματικό λόγο είτε της πατρίδας του είτε γειτονικών περιοχών της Θεσσαλίας και της Στερεάς, ή ακόμη από τις σχετικές γνώσεις και τα ακούσματά του. Προς την άποψη αυτή μας οδηγεί η χρήση, έστω και σπάνια, της ίδιας φράσης στο κρητικό ιδίωμα έως τα πρόσφατα χρόνια, με επιφωνηματικό χαρακτήρα και σημασία: «ο θεός φυλάξοι!»¹³. Τον προηγούμενο αιώνα, και σε μέρη του ευρύτερου ελληνικού χώρου περισσότερο ή λιγότερο *τουρκοπληθή*, θα ήταν πολύ πιο κοινή στο λαϊκό λόγο και γνωστή, αν σκεφτούμε πως ακόμη και σήμερα παρεμφερείς επιφωνηματικές λέξεις ή φράσεις δάνειες από τα τουρκικά επιβιώνουν στην ελληνική¹⁴.

Πιθανή ένδειξη για τον ιδιωματικό ή ευρύτερα λαϊκό χαρακτήρα της φράσης κι ένα στοιχείο ταυτόχρονα για τη χρονολόγησή της μας παρέχει, νομίζω, η παρουσία της με τη μορφή *sta furlà* = *στα-φουρλά στην κωμωδία του Gigio Artemio Giancarli *La Zingana*, που τυπώθηκε για πρώτη φορά στη Μάντοβα το 1545: Πρ. IV σκηνή 5. *Sta furlà gi arabì, o trista mi...*¹⁵. Στο έργο αυτό, που ανήκει στο είδος της βενετικής διαλεκτικής κωμωδίας του 16ου αι., έχει ανιχνευθεί από την έρευνα η χρησιμοποίηση με τρόπο παρωδιακό και για

12. Πρβ. Δ. Δημητράκου, *Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής γλώσσης*, Αθήναι 1958, λ. *ήμαρτον* 3.

13. Βλ. Ιδ. Ι. Παπαγρηγοράκι, *Συλλογή ξενογλώσσων λέξεων της ομιλουμένης εν Κρήτη*, Χανιά 1952, σ. 118. Ο καταγραφέας σημειώνει για τη φράση και τα παρακάτω ενδιαφέροντα όσον αφορά τη νεότερη χρήση της: «Λέγεται παρά τινων χάριν αστεϊσμού ή δι' επίδειξιν γλωσσομαθείας».

14. Λ.χ. *αμάν!* (*aman*), *άφεριμ!* (*aferim*), *βάι!* (*vay*), *τζάνεμ* (*canim*), κ.ά. Πρβ. ακόμη Κ. Χατζηιωάννου, *Περί των εν τη μεσαιωνική και νεωτέρα κυπριακή ξένων γλωσσικών στοιχείων*, Αθήναι 1936, όπου καταγράφονται ανάμεσα σε άλλα τουρκικά δάνεια της κυπριακής διαλέκτου και οι λέξεις *αλλαχ πελασινούβερσιν* < *Allah belâsini versin!* (σ. 122), *άδκοσσου* < *aşk olsun!* (σ. 123: κοινότερος τύπος το *ασκολσούν*, βλ. Ι. Τ. Παμπούκη, *Τουρκικό λεξιλόγιο της νέας ελληνικής*, Φιλολογική Επιμέλεια Κ. Γ. Κασίνη, Αθήνα 1988, σ. 32), *άδσοϊλέ!* < *ha sölle* (σ. 123), *ιδθαλλα* < *inşallah* (σ. 123· τ. *Ιχιαλά* στην Κρήτη, βλ. Ιδ. Ι. Παπαγρηγοράκι, *ό.π.* [σημ. 13], σ. 85), *περικκιάττεσσιν* < *bereket versin!* (σ. 143).

15. Το χωρίο επισημαίνει και σχολιάζει μαζί με άλλα αραβικά λεξιλογικά στοιχεία που περιέχει το ίδιο έργο ο C. B. Pellegrini, *L'arabo della 'Zingana' di A. Giancarli, Gli arabismi nelle lingue neolatine con speciale riguardo all' Italia*, τ. II, Brescia 1972, σ. 621 (το άρθρο στις σ. 601-634· α' δημοσ. *Atti. Istituto Veneto* 122, 1963/64, 121-155).

σατιρικούς σκοπούς γλωσσικών στοιχείων από την ελληνική¹⁶ και την αραβική¹⁷. Ο G. B. Pellegrini συσχετίζει τον τύπο με το αραβικό *astağ(a)far allāh* (συνώνυμο των τουρκικών που προαναφέραμε)¹⁸· προτείνει επιπλέον για την αποκατάσταση του κειμένου σε μια μελλοντική έκδοση της *Zingana* να γραφεί στο σημείο αυτό <A>sta<g> <a>far<al>là gia rabi...¹⁹. Η άποψη πως η τωρινή μορφή του χωρίου έχει προκύψει από τόσο μεγάλη φθορά των αρχικών λέξεων είναι, πιστεύω, αδικαιολόγητη, κι αυτό παρά την πληθώρα λαθών, τυπογραφικών κ.ά., στο κείμενο. Τα στοιχεία που αναφέραμε πιο πάνω για την προέλευση του *στά-φουρλά* του Παπαδιαμάντη, μολονότι λιγοστά, μας επιτρέπουν να θεωρήσουμε αρχικά το *sta furlà* που εισήγαγε στο έργο ο Giancarli όχι αραβική λέξη αλλά παράγωγο του τουρκικού *estağfurullah*· κυρίως όμως να προβάλλουμε την πιθανότητα πως στο βενετσιάνικο έργο φτάνει άμεσα ένα ελληνικό **στα-φουρλά*, δάνειο από την τουρκική, ή ενδεχομένως ένας τέτοιος τύπος διαμορφωμένος στην ελληνική και κοινός σε τουρκομερίτες Έλληνες και σε Τούρκους ή τουρκόφωνους²⁰, αφού παρόμοιος σχηματισμός δεν απαντά, όσο μπόρεσα να διαπιστώσω, σε βαλκανικές γλώσσες και ιδιώματα που θα ήταν δυνατό να ακούγονται στη Βενετία²¹. Επομένως, και στο βαθμό που ισχύουν όλα τα παραπάνω, θα

16. Λέξεις και φράσεις που παραθέτονται στην *Zingana* σε greghesco, δηλαδή στην τεχνητή νεοελληνική γλώσσα που χρησιμοποιούνταν κωμικά σε θεατρικές παραστάσεις και ποιητικά κείμενα του 16. αι. στη Βενετία συγκεντρώνει και σχολιάζει ο L. Coutelle, *Le Greghesco: Réexamen des éléments néo-grecs des textes comiques vénitiens du XVIe siècle*, Θεσσαλονίκη 1971 [Ελληνικά παράρτ. 22], σ. 74 κ.ε. (πολλ.). Για το greghesco εκτός από την παραπάνω βασική μελέτη του Coutelle, βλ. και L. Lazzarini, Il «greghesco» a Venezia tra realtà e ludus. Saggio sulla commedia poliglotta del Cinquecento, *Studi di Filologia Italiana* 35 (1977) 29-95, H. και R. Kahane, A Case of Glossism: Greghesco and Lingua Franca in Venetian Literature, *Mélanges Skok*, Zagreb 1985, σ. 223-228. Για τον κυριότερο εισηγητή του σατιρικού αυτού ιδιώματος, τον ποιητή Antonio Molino, βλ. το πρόσφατο άρθρο του Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Ο Antonio Molino στην Κέρκυρα, στην Κρήτη και στη Βενετία, *Αριόδη* 5 (1989) [Αφιέρωμα στον Στυλιανό Αλεξίου] 261-278.

17. Βλ. *ό.π.* (σημ. 15).

18. Βλ. *ό.π.* (σημ. 15)· για την απόδοση της φράσης στο κείμενο ο μελετητής σημειώνει: «Contiene sicuramente errori tipografici ed equivale verosimilmente a *astağ(a)far allāh* alla lettera 'chiedo perdono a Dio'...».

19. Βλ. G. B. Pellegrini, *ό.π.* (σημ. 15), σ. 633.

20. Παρόμοια θα ήταν λ.χ. και η περίπτωση της λ. *giarabi* του έργου, που ανάγεται βέβαια από τον Pellegrini, *ό.π.* (σημ. 15) κατευθείαν στο αραβικό *ya rābb-ī*, αλλά δεν αποκλείεται να προέρχεται κι αυτό άμεσα από το τουρκικό *ya Rabbi* ή το ελληνικό *γιαραμπής* (*Ι.Α.*, λ. *γεραμπής*). Για την παρουσία τουρκισμών στην ιταλική, κυρίως την παλαιότερη, βλ. πρόχειρα G. B. Pellegrini, *ό.π.* (σημ. 15), τ. I, σ. 31-41, όπου και σχετική βιβλιογραφία, ενώ για τον πιθανότερο τρόπο της εξοικείωσης του Giancarli με την αραβική (μέσω εμπορευομένων από την Ανατολή, βλ. *αυτ.*, τ. II, σ. 606).

21. Με τη μοναδική επιφύλαξη ότι μπορεί να υπάρχει κάποιος τουρκικός διαλεκτικός τύπος, βαλκανικός ή και ανατολικός, πιο κοντινός στο *στά(ι)-φουρλά*, μνημονεύω εδώ το σερβοκροατικό *stakurulà*, A. Knežević, *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben*,

μπορούσαμε να εντοπίσουμε στο έργο του Giancarli την παλαιότερη μεία ενός τύπου πολύ κοντινού στη φράση που χρησιμοποιεί ο Παπαδιαμάντης.

Ο σχηματισμός του ιδιωματικού *στάι-φουρλά* είτε από το τουρκ. *estağfurullah* είτε, πιθανότερα, από το λαϊκότερο *istağfurullah* είναι κανονικός. Η ελληνική φράση έχει προκύψει με αποβολή του άτονου αρχικού *e*²² ή *i*- της τουρκικής²³, συγκοπή του δεύτερου άτονου *u*²⁴ και σίγηση του τελικού *h*²⁵, ενώ το *ğ/γ/* της τουρκικής λέξης έχει τραπεί σε *i* που φαίνεται πως συμπεροφερόταν με το τονισμένο *a* της πρώτης συλλαβής ως ημίφωνο²⁶. Τέλος η ύπαρξη διπλού τονισμού στην ξένη λέξη (με τον κύριο τόνο στη δεύτερη συλλαβή της και τον δευτερεύοντα στη λήγουσα) κάνει να αποδίδεται αυτή στα ελληνικά με τη μορφή φράσης.

Σύμφωνα με όσα εκθέσαμε παραπάνω, στο κείμενο του διηγήματος «Ο αβασκαμός του Αγά» της έκδοσης Τριανταφυλλόπουλου πρέπει να εισαχθεί και πάλι η γραφή *στάι-φουρλά* της πρώτης δημοσίευσης και των παλαιότερων εκδόσεων, που συμπίπτει με απόλυτη βεβαιότητα και προς ό,τι έγραψε ο Παπαδιαμάντης. Η αποκατάσταση της ορθής γραφής μπορεί για μια φορά ακόμη να επιβεβαιώσει τη θέση που από παλιά έχει διατυπώσει ο εκδότης πως «Οι πρώτες δημοσιεύσεις του Παπαδιαμάντη στην πραγματικότητα είναι για μας τα χειρόγραφα του»²⁷. Ενώ άλλες πλευρές του έργου του συγγραφέα έχουν εξεταστεί

Meisenheim am Glan, 1962, σ. 303, καθώς και τα αλβανικά *estakfurullah*, *estakfurllah*, *stakfurullah*, κ.ά., N. Boretzky, *Der türkische Einfluss auf das Albanische. Teil 2 Wörterbuch der albanischen Turzismen*, Wiesbaden 1976, σ. 48.

22. Βλ. P. Georgiadis, *Die lautlichen Veränderungen der türkischen Lehnwörter im Griechischen* (διατρ.), München 1974, σ. 92-93 (π.χ. *ξίκι* < *eksik*, *ντεψίζης* < *edepsiz*).

23. Πρβ. P. Georgiadis, *ό.π.* (σημ. 22), σ. 92, όπου σχετικά με την αποβολή αρχικού *i*- (π.χ. *μπρίκι* < *ibrik*, *τσιγλάνι* < *ic oğlanı*). Ας σημειωθεί ότι στην τουρκική κατά τον αντίστροφο τρόπο δάνειες λέξεις από την ελληνική που αρχίζουν από *στ-* ή *σπ-* (και άλλα συμφωνικά συμπλέγματα) παίρνουν στην αρχή *i* ή *i*, λ.χ. *istanroz* < *στωρός*, *ispati* / *ispati* < *σπαθί*, *ispazmoz* < *σπασμός*.

24. Βλ. P. Georgiadis, *ό.π.* (σημ. 22), σ. 90. Το φαινόμενο αυτό, καθώς και το προηγούμενο που αναφέραμε (σημ. 22 και 23), δεν χαρακτηρίζουν ειδικά το δανεισμό, αλλά συμβαίνουν γενικότερα στη νεοελληνική, το πρώτο κυρίως στα βόρεια ιδιώματα (πρβ. *κμπούρ* < *kubur*, κοιν. *κουμπούρι*, *τφέκ* < *tüfek*, κοιν. *τουφέκι*, P. Georgiadis, *αυτ.*).

25. Πρβ. P. Georgiadis, *ό.π.* (σημ. 15), σ. 240 (λ.χ. *ειβαλλά* < *eyvallah*· πρβ. επίσης τα παλαιότερα *αλλαλλά*, *άλλα-άλλα*, κ.ά. < *Allah! Allah!*, E. Κριαρά, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1969, λ. *αλλάχ-αλλάχ*).

26. Άλλωστε συμφωνικό σύμπλεγμα /γf/ θα ήταν αδύνατο να πραγματωθεί στην ελληνική. Για την τροπή του /γ/ σε ημίφωνο πρβ. A. Τζαρτζάνου, *Περί της συγχρόνου θεσσαλικής διαλέκτου*, Αθήναι 1909, (*Σμαραΐδω*, *Σμαραΐδή* < *Σμαράγδω*, *Σμαραγδή*). Πρβ. επίσης P. Georgiadis, *ό.π.* (σημ. 22), σ. 144 για το αντίστροφο φαινόμενο σε δάνεια από την τουρκική (λ.χ. *χαμαγλί* < *hamayli*, *σαραγλί* < *sarayli*).

27. Βλ. N. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Παπαδιαμαντικά desiderata, *Διαβάζω* 26 (Δεκέμβριος 1979) 36 (= *Μινύρισμα πτηνού χιμαζομένου. Φιλολογικά στον Παπαδιαμάντη*, Αθήνα 1986, σ. 79).

και εξετάζονται επίμονα και εξαντλητικά, η διερεύνηση του λεξιλογίου του δεν έχει προχωρήσει ανάλογα. Δυο τομείς της έρευνας αυτής, που είναι σε μεγάλο βαθμό αλληλένδετοι και στους οποίους μπορεί να ενταχθεί τούτο το σημείωμα, αφορούν τη χρήση ιδιωματικών στοιχείων²⁸ και την παρουσία τουρκικών λεξιλογικών δανείων²⁹. Συστηματική εξέταση των θεμάτων αυτών και διευκρίνιση των σχετικών λεξιλογικών προβλημάτων μπορούν ασφαλώς να προωθήσουν την αποκατάσταση και την κατανόηση του κειμένου του Παπαδιαμάντη και να προσφέρουν ασφαλέστερη βάση για κάθε περαιτέρω μελέτη του.

Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών,
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΤΑΣΟΣ ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

ΤΑ ΕΝ ΟΙΚΩ...

Διαβάζοντας τις προάλλες την παράγραφο *Παρετυμολογία*ι του κεφ. Ζ' τής *Γενικής Γλωσσικής* (μέρ. Α', σ. 173) του Γ. Ν. Χατζιδάκι σκόνταψα στο εξής: «Ἐπειτα καθ' ὃν τρόπον αἱ ξέναί λέξεις οὕτω παρετυμολογοῦνται καὶ διαστρέφονται πολλὰ τῆς λογίας παραδόσεως στοιχεῖα. Οὕτω λ.χ. τὸ ἰδοῦ ἢ ῥόδος, ἰδοῦ καὶ τὸ πήδημα μετεβλήθη εἰς τὸ ἰδοῦ τὸ ῥόδο, ἰδοῦ καὶ τ' ἀπίδι, κι' ὅποιο θέλεις πᾶρε. Τὸ «αὐτὸς ὁ κόσμος ἔτσι κινεῖται μὲ δοῦναι καὶ λαβεῖν» διεστράφη ὑπὸ τινος εἰς τὸ «αὐτὸς ὁ κόσμος ἔτσι εἶναι, Δούναβις καὶ Λαβύρινθος». *Τὰ ἐν οἴκῳ μὴ ἐν δήμῳ* παρενοήθη καὶ μετεβλήθη ὑπ' ἄλλου εἰς τὸ «ὄσα λέγεις εἰς τὸν οἶκο, μὴν τὰ λέγῃς ἔς τὸν δῆμο, γιατί ὅλοι οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι τὸ ἴδιο» κτλ.

Στὰ δύο πρῶτα παραδείγματα —καὶ σπεύδω, μᾶλλον ἀτόπως, ἀφοῦ ὁ λόγος εἶναι περὶ Γενικῆς Γλωσσικῆς, νὰ πῶ ὅτι ἡ «διαστροφή» τοῦ δευτέρου εἶναι χάρμα καὶ πολὺ πιὸ κοντὰ στὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὴν ἀδιάστροφη ἐκδοχὴ τῆς— ἡ παρετυμολογία εἶναι φανερὴ, ἀλλὰ στὸ τρίτο, ὅπως τὸ γράφει ὁ Χατζιδάκις, μοῦ διαφεύγει ἡ παρανόησις καὶ ἡ μεταβολή. Ὑποθέτω ὅτι ἀπὸ μετεωρία τῆς διανοίας —ἢ, παλαιογραφικότερα, ἀπὸ προχωρητικὴ ὑποβολή— ἔγραψε ὁ μέγας γλωσσολόγος εἰς τὸν οἶκο - ἔς τὸν δῆμο ἀντὶ τοῦ κοινῶς φερομένου

28. Πολὺ χρήσιμη ἀλλὰ, νομίζω, ὄχι επαρκῆς γιὰ τις σημερινές ἐρευνητικὲς ἀνάγκες ἡ μελέτη τοῦ Κ. Ρωμαίου, *Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς Σκιάθου καὶ οἱ διάλογοι τοῦ Παπαδιαμάντη, Νέα Ἐστία*. Αφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη (Χριστούγεννα 1941), σ. 64-70 (= *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Εἴκοσι κείμενα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, Πρόλογος - ἐπιλογή Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Αθήνα 1979, σ. 191-206). Γενικὰ γιὰ τὴν παρουσία ιδιωματικῶν λόγου σε λογοτεχνικά κείμενά μας βλ. Χρ. Χααραλαμπάκη, *Τὸ πρόβλημα τῶν ιδιωματικῶν στοιχείων στὴν νεοελληνικὴ λογοτεχνία*, *ΛΔ* 14 (1982) 27-51.

29. Ενδιαφέροντα ἀλλὰ λιγοστά ὅσα ἔγραψε σχετικὰ ὁ Μ. Α. Αναστασιάδης, *Τα τουρκικὰ τοῦ Παπαδιαμάντη, Νέα Ἐστία* 105 (1979) 778-780.

εις τὸ Νῆκο ... στὸ Δῆμο, ὅποτε «λαμβάνει νοῦν» καὶ ἡ παραπληρωματικὴ φράση. Σημειώνω ὅτι τὸ ἀνθρώποι (μὲ ὀξεῖα) εἶναι τοῦ Χατζιδάκι καὶ προσθέτω ὅτι δὲν ἀποκλείεται ἡ διόρθωση πού προτείνω νὰ ἔχει γίνῃ ἤδη ἀπὸ ἄλλον ἢ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα.

Χαλκίδα

Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΡΑΜΑ: Ο ΑΚΡΑΤΟΣ ΟΙΝΟΣ

Τὰ σχετικὰ μὲ τὴ λ. *κρασί* διασαφήθηκαν ἀπὸ τὸν Η. Eideneier καὶ τὸν Α. Ι. Θαβώρη¹. Κάτι ἐλάχιστο ἔρχεται νὰ προσθέσει καὶ αὐτὸ τὸ σημεῖωμα, πράγμα εὐλογο γιὰ τὴ γλώσσα λαοῦ πού χρησιμοποίησε τόσο πολὺ τὸ *κρασί*, καὶ μάλιστα συνήθως νερωμένο.

Φαίνεται ὅτι, ἐπειδὴ οἱ ἀρχαῖοι, οἱ μεταγενέστεροι κι οἱ βυζαντινοὶ Ἕλληνες ἔπιναν τίς πιὸ πολλὰς φορὲς κεκραμένο τὸν οἶνο, ἡ λ. *κράμα* κάποια ἐποχὴ δῆλωνε τὸν οἶνο γενικῶς. Τὰ χωρία εἶναι:

(α) Ὁ γὰρ ἀπὸ τῶν πόνων λιμὸς καὶ τὸ δίψος ἱκανὸν ὄψον ποιεῖ καὶ γλυκὺ *κράμα*².

(β) Ἐπειτα προσφέρεται τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ *κράματος*³. Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ὁ ἴδιος συγγραφέας σὲ παράλληλο χωρίο, μιλώντας πάλι γιὰ τὴ λατρεία τῶν χριστιανῶν, ἔχει τὴ λ. οἶνος: Ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ⁴.

Ἄφου λοιπὸν τὸ *κράμα* δῆλωνε τὸν οἶνο, ὅπως εἶχε δημιουργηθεῖ παλιὰ τὸ ρ. *ἀκρατίζομαι*, ἔτσι σχηματίστηκε καὶ νέο ρῆμα *κραματίζω*. Πράγματι ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, μιλώντας γιὰ τὸ κομμάτι τοῦ ψωμοῦ πού, βουτηγμένο σὲ ἄκρατον οἶνο, ἔτρωγαν οἱ αὐτοκράτορες μετὰ τὴ θεία μετάληψη, γράφει: Ὅτι

1. Η. Eideneier, *Sogenannte christliche Tabuwörter im Griechischen* [Miscellanea byzantina Monacensia, 5], München 1966. Α. Ι. Θαβώρη, Βιβλιοκρισία τῆς παραπάνω ἐργασίας, Ἑλληνικά 22 (1969) 263 κ.έ. Η. Eideneier, Zu «κρασίν», Ἑλληνικά 23 (1970) 118 κ.έ. Α. Ι. Θαβώρη, Γλωσσικὰ σύμμεικτα, Δωδώνη 1 (1972) 205 κ.έ.

2. Ὀνασάνδρου, *Στρατηγικός*, 10, α', ἐκδ. Korzensky-Vári [Sylloge tacticorum graecorum consilio R. Vári et auxilio collegii historicorum hungaricorum romani ab academia litterarum hungarica publici juris facta, vol. 1], Budapestini 1935, σ. 19, 371-372.

3. Ἰουστίνου, Ἐπολογία, Α', 65, 3, ἐκδ. D. G. Krüger, Die Apologien Justins des Märtyrers [Sammlung ausgewählter kirchen — und dogmengeschicht. Quellenschr., Heft 1], Freiburg i. B. — Leipzig 1896, σ. 56, 16-18. Ὁ Ε. Α. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*, Cambridge 1914, σ. 688, λ. *κράμα*, σημειώνοντας καὶ τὴ σημασία wine παραπέμπει σ' αὐτὸ τὸ χωρίο, πού ἔχει ἀναμφισβήτητα τὴν ἔννοια αὐτή, ἀλλὰ καὶ σ' ἄλλα ἄλλων συγγραφέων, ὅπου ἡ λ. σημαίνει τὸ κρασί τὸ ἀνακατεμένο μὲ νερό.

4. Ἐπολογία, Α', 67,5. Krüger, σ. 58,1.

δὲ φθάση ἢ κοινωνία, πάλιν ἐξέρχονται οἱ δεσπότηαι... καὶ δέχονται ἐκεῖσε τὴν ἀγίαν κοινωνίαν, καὶ... εἰσέρχονται ἐν τῷ μηταωρίῳ, καὶ κραματίζουσιν ἐκεῖσε μετὰ τῶν μεγιστάνων καὶ οικειοτέρων ἀνθρώπων τῆς συγκλήτου· καὶ μετὰ τὸ κραματίσαι τοὺς δεσπότηας...⁵.

Διαφορετικὴ ὁμως ἐξέλιξη εἶχε τὸ ρ. *κραματίζω* στὰ ἰδιώματα τοῦ Πόντου. Ἐκεῖ χρησιμοποιεῖται πάντοτε γιὰ ὑγρά, καὶ σημαίνει τὴ διαύγαση ποῦ συντελεῖται μὲ τὸ κατακάθισμα⁶. Ὁ δρόμος, ποῦ θὰ ἀκολούθησε τὸ ρῆμα πρέπει νὰ ἦταν ὁ ἐξῆς: Ὅπως γιὰ τὸ γλεῦκος, ἀφοῦ ζυμωνόταν καὶ κατακαθόταν, θὰ ἔλεγαν ὅτι ἔγινε *κράμα*, ἔτσι καὶ γιὰ κάθε ὑγρὸ, ποῦ κατακαθίζει καὶ καθίσταται λαμπρὸ μπορεῖ κατ' ἀναλογία νὰ εἰπωθεῖ ὅτι γίνεται ὅπως τὸ κράμα, δηλαδὴ *κραματίζ*. Πρέπει, βέβαια, νὰ προστεθεῖ ὅτι ἡ λ. *κράμα* δὲν μαρτυρεῖται στὰ ἰδιώματα τοῦ Πόντου, ἀλλὰ τὴν ὑποθέτουμε ἀπὸ τὴν ὕπαρξη τοῦ ρήματος.

Καὶ τὸ ρῆμα *κεράννυμι* εἶχε παράλληλη ἐξέλιξη. Κάποτε ἔφτασε νὰ σημαίνει μόνον *ἐγγέω οἶνον*, καθὼς μαρτυρεῖ τὸ *Μέγα Ἑτυμολογικόν*⁷, ἀλλὰ καὶ οἱ βιβλιογράφοι, φθείροντας τὶς γνήσιες γραφές ὀρισμένων συγγραφέων *κατεράσας* καὶ *μετεράσας* σὲ *κατακεράσας* καὶ *μετακεράσας*, φανερώνουν ὅτι στὶς μέρες τους τὸ ρῆμα *κεράννυμι*, ἀπλὸ ἢ σύνθετο, εἶχε τὴ σημασία «ἐγγέω, μεταγίζω» κ.τ.δ.⁸.

Ἀθήνα

Κ. Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
Πρεσβύτερος

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΛΛΗΝΩΝ ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΩΝ ΤΗΣ Μ. ΑΣΙΑΣ ΩΣ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20οῦ ΑΙΩΝΑ

Κατὰ τὴν πολύχρονη ἐρευνά μας στους γύρω ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη προσφυγικούς συνοικισμοὺς με τον μακαρίτη συνάδελφό μου Μάξιμο Μαραβελάκη, εἶχα τὴν ευκαιρία νὰ σταχυολογήσω ἀπὸ τὸ στόμα παλιῶν μεταλλούργων σχετικὲς με ὀρισμένα μεταλλεῖα τῆς Μ. Ἀσίας ἱστορικὲς πληροφορίες τους, που, διασώζοντας

5. Constantin VII Porphyrogénète, *Le livre des cérémonies*, ἔκδ. A. Vogl, τ. 1, Paris 1935, σ. 13, 22-30.

6. Βλ. Α. Α. Παπαδόπουλου, *Ἱστορικὸν λεξικὸν τῆς ποντικῆς διαλέκτου*, τ. 1, Ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 494. Πρβ. τοῦ ἴδιου, Γραπτὴ καὶ προφορικὴ παράδοσις τῆς γλώσσης, *Λεξ. Δελτ.* 1 (1939) 28, ὅπου ὁμως δὲν ἐρμηνεύεται σωστὰ ἡ σημασιολογικὴ ἐξέλιξη.

7. *Κεράσαι δέ ἐστι τὸ ἐπιχεῖν οἶνον*, *Etymologicum magnum*, ἔκδ. Gaisford (ἀνατ. Amsterdam 1967), 504,30. Πρβ. καὶ Eideneier, *δ.π.*, σ. 65-66, ὅπου καὶ χωρὶο τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας μὲ τὸ ρῆμα σὲ παρόμοια σημασία. Γιὰ νὰ φτάσει στὴ σημερινὴ σημασία τοῦ «προσφέρει» δὲν διάνυσε μεγάλο διάστημα. Βλ. Ν. Π. Ἀνδριώτη, *Ἑτυμολογικὸ λεξικὸ τῆς κοινῆς νεοελληνικῆς*, Θεσσαλονίκη³1983, λ. *κερνῶ*, ὅπου φυσικὰ γίνεται συσχετισμὸς μὲ τὸ ἀρχαῖο *κιρνῶ*.

8. Πολλὰ παραδείγματα συγκέντρωσε ὁ Κ. Κόντος, *Λόγιος Ἑρμῆς*, τ. 5, τευχ. Α' (1876) 176 κ.έ., χωρὶς νὰ ἐπιχειρήσει ἐξήγηση.

τη λαϊκή προφορική παράδοση, έχουν, νομίζω, κάτι να προσθέσουν στην πλούσια ελληνική και ξένη επιστημονική βιβλιογραφία, μέρος της οποίας είναι δυνατόν να συμβουλευθεί κανείς στη μελέτη του Ν. Β. Λιάτσικα, *Ο ορυκτός πλούτος της Δυτ. Μικράς Ασίας*, Αθήναι 1921¹, καθώς και στο έργο του Robert Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich*, Istanbul 1943.

Σύμφωνα με αυτές, τα μεταλλοφόρα χωριά της Μ. Ασίας με ελληνικό πληθυσμό, καθώς και όσα βρίσκονταν έξω απ' αυτήν, υπάγονταν στη δικαιοδοσία της Μητροπόλεως Χαλδίας, που έδρα είχε την Αργυρούπολη (Γκιουμούς Χανέ) του βιλαετίου Τραπεζούντας. Κι αυτό γιατί η επαρχία Αργυρουπόλεως από τα αρχαία ακόμη χρόνια θεωρούνταν και ήταν η κοιτίδα των μεταλλωρύχων της Μ. Ασίας. Παλαιότερα οι ασχολούμενοι με την εξαγωγή των αργυρούχων μεταλλευμάτων της Αργυρουπόλεως (το όνομά της δηλώνει σαφώς το κύριο εξαγωγίμο πολύτιμο μέταλλο) υπολογίζονταν σε 1500 εργάτες, και όλοι προέρχονταν από τα 17 γύρω απ' αυτήν ελληνικότατα χωριά, τα ονομαζόμενα «μαντεμοχώρια», που βρίσκονταν μεταξύ Τραπεζούντας και Ερζιγκιάν. Κοινό λοιπόν σχολείο, απ' όπου εκπορεύονταν οι μεταλλωρύχοι και μεταλλουργοί των διαφόρων μεταλλείων της Μ. Ασίας, πρέπει να θεωρηθεί η περιοχή της Αργυρουπόλεως.

Η επιδεξιότητα των κατοίκων της ήταν τόσο μεγάλη από τους παλαιότερους ακόμη χρόνους, ώστε να είναι φημισμένη στο βιλαέτι της Τραπεζούντας και πολλοί απ' αυτούς να βρίσκουν εργασία και να ασκούν την τέχνη του μεταλλωρύχου σε όλη τη Μ. Ασία, περνώντας από το ένα στο άλλο μεταλλείο, από τα παράλια του Αιγαίου ως την Περσία και τον Καύκασο, ιδίως μετά την παρακμή των μεταλλείων αργύρου και χαλκού της Αργυρουπόλεως και των πλησιόχωρων τοποθεσιών κατά τους νεότερους χρόνους, προπάντων κατά τον 19ο αιώνα².

Τότε οι μεταλλουργοί (μετεντζήδες) στράφηκαν προς διάφορες διευθύνσεις είτε της Μ. Ασίας είτε και έξω απ' αυτήν. Ορισμένοι απ' αυτούς, όπως π.χ. οι κάτοικοι της Σάντας, οι Σανταίοι, που είχαν μεγάλη εμπειρία ως «φούρναροι», δηλαδή ειδικοί μεταλλουργοί, αποδημούσαν ομάδες-ομάδες, «τακούμια», καθε-

1. Για σχετικές πληροφορίες, από τα άλλα ελληνικά βιβλία και μελετήματα, μνημονεύω τα βιβλία του Γεωργίου Θ. Κανδηλάπτου, *Οι αρχιμεταλλουργοί του Πόντου και το εθνικόν έργον αυτών μετά παραρτήματος: τα ανέκδοτα των Ουσταπασίδων*, Αλεξανδρούπολις 1929, σ. 21 κ.ε. και ιδίως της Χαράς Λιουδάκη-Κυπραίου, *Μεταλλεία της Μικρασίας και του Πόντου. Η συμβολή τους στην επιβίωση και ανάπτυξη του μικρασιατικού ελληνισμού*, Αθήνα 1982.

2. Βλ. Δημ. Γ. Αποστολίδου, *Συνοπτική ιστορία του ελληνισμού του Πόντου*, Θεσσαλονίκη 1934, σ. 91. «Η Αργυρούπολις ήμαρξεν εφ' όσον ήμαρξον και τα μεταλλεία αυτής, ήτοι μέχρι των αρχών του 19ου αιώνος· έκτοτε αρχίζει η παρακμή και η διαρροή των κατοίκων εις άλλα μέρη· αλλά η περιφέρεια της Αργυρουπόλεως ηρημώθη εξ αιτίας των ρωσοτουρκικών πολέμων κατά τα 1828 και 1877, ότε οι Χριστιανοί των επαρχιών Νικοπόλεως, Χαλδίας και Θεοδοσιουπόλεως ηναγκάσθησαν να αποχωρήσαντα ρωσικά στρατεύματα και να εγκατασταθώσιν εις τον Καύκασον...».

μιά με τον δικό της αρχηγό³ σε διάφορα μέρη, και ιδίως στο ονομαστό μεταλλείο του Μπουγά ή Μπουλγάρ⁴ Μαντενί του ορεινού όγκου του Ταύρου (2.400 μ. πάνω από τη θάλασσα), όπου εργάζονταν 800 εργάτες στα πλουσιότατα κοιτάσματα αργύρου (3.000-4.000 γραμμ. αργύρου και 30-50 γραμμ. χρυσού κατά τόνο).

Επίσης κατά τα μέσα του περασμένου αιώνα πολλές οικογένειες ή και άτομα του Σταυρίν, που γνώριζαν κατά παράδοση τη μεταλλευτική τέχνη, μετακινήθηκαν, όπως και οι Σανταίοι, σε διάφορες μεταλλοφόρες περιοχές και ίδρυσαν 7 συνοικισμούς, από τους οποίους οι σπουδαιότεροι ήταν το Μπουγά Μαντενί στον Ταύρο⁵ και το Ακ Νταγ Μαντενί στην περιοχή της Άγκυρας. Άλλα μεταλλεία με αργυρούχα κοιτάσματα ήταν το Ντινέκ Μαντενί (του βιλαετίου Τραπεζούντας) κοντά στον Άλυ ποταμό, το οποίο μαζί με το προηγούμενο Ακ Νταγ Μαντενί απασχολούσε 600 εργάτες. Διακόσιοι εργάτες, όλοι από την Αργυρούπολη, απασχολούνταν και στο μεταλλείο Κεμπάν Μαντενί του βιλαετίου Μαμουρέτ ελ Αζίζ.

Οι μεταλλουργοί της περιοχής Αργυρουπόλεως, μετά την εξάντληση των αργυρούχων στρωμάτων της πατρίδας τους και τον διασκορπισμό τους σε άλλα μεταλλεία διαφόρων κοιτασμάτων της Μ. Ασίας και του Καυκάσου, γρήγορα προσαμύστηκαν στην επεξεργασία και εκμετάλλευση και των άλλων μεταλλευμάτων στις γειτονικές περιοχές, στα Άργανα, στην εκκαμίνευση του χαλκού, και στο Χατζίν και Μαράς του Αντίταυρου στην καμινεία του σιδήρου από τα πλούσια κοιτάσματα μαγνητικού σιδήρου. Έτσι έγιναν πολύ γνωστοί και περιζήτητοι για την επιδεξιότητά τους στη μεταλλουργική του αργυρούχου μολύβδου, του χαλκού και του σιδήρου, σε όλη την Ανατολή και στον Καύκασο.

Ονομαστά επίσης μεταλλεία ήταν του Χατζήκιοϊ με σημαντικά κοιτάσματα μολύβδου, στα οποία εργάζονταν 200 περίπου Έλληνες εργάτες από το βιλαέτι της Τραπεζούντας, του Άργανα Μαντέν του Διαρβεκίρ, κοντά στις πηγές του Τίγρη ποταμού, τα οποία είχαν πλούσια κοιτάσματα χαλκοπυρίτη.

Μεταλλείο αργυρούχου μολύβδου αναφέρεται της Μπάλιας Καραϊδίν στο βιλαέτι Σμύρνης με τα γνωστά μεταλλοφόρα κοιτάσματα μολύβδου και ψευδαργύρου, μεταλλείο που σε παλαιότερους χρόνους είχε εξερευνηθεί από εργάτες των μεταλλείων Ταύρου και Αργυρουπόλεως. Αργότερα όμως, με την ένταση των εργασιών, ήλθαν εργάτες και από το Λαύριο, και συνολικά ο αριθμός γηγενών και

3. Βλ. Μ. Μαραβελάκη - Α. Βακαλοπούλου, *Προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1955, σ. 132.

4. Κακώς ονομάζεται Μπουλγάρ. Η λέξη Μπουγά τουρκικά σημαίνει Ταύρος, δηλαδή είναι μετάφραση της ελληνικής ονομασίας.

5. Ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες για το μεταλλείο αυτό βλ. στο φυλλάδιο του Γεωργίου Λυκίδου, *Το μεταλλείο του Ταύρου Ικονίου και η ιστορική του ανέλιξις μέχρι της μικρασιατικής καταστροφής*, Θεσσαλονίκη 1960.

ξένων, που απασχολούνταν κάθε μέρα, ξεπέρασε τους 3.000.

Από τα μεταλλεία Μπάλιας Καραϊδίν, καθώς και της Υοσγάτης και Σιβιάς, χρησιμοποιήθηκαν εργάτες στα μεταλλεία επίσης αργυρούχου μολύβδου του Καρασού, Β. της Νικομήδειας. Τα μεταλλεία αυτά του Καρασού βρίσκονταν στην παραλία του Ευξείνου Πόντου και απασχολούσαν 1200 περίπου εργάτες, που είχαν οργανώσει και την ομώνυμη κοινότητα. Απ' εκεί πολλοί διέρρευαν στα γνωστά ανθρακωρυχεία του Ζογκουλδάκ (Ποντοηράκλειας).

Κοιτάσματα χαλκού βρίσκονταν στα μεταλλεία Κιουρέ Μαντέν της Κασταμονής, όπου στους παλαιότερους χρόνους εργάζονταν γύρω στους 1200 εργάτες, όλοι προερχόμενοι από τον Πόντο, που συγκρότησαν ομώνυμη κοινότητα και οι οποίοι αργότερα μετακινήθηκαν προς τα ανθρακωρυχεία του Ζογκουλδάκ.

Επίσης για την ανάπτυξη των μεταλλείων του Φολ Μαντέν, 20 χλμ. Ν. της Τραπεζούντας, χρησιμοποιήθηκαν αρκετοί μεταλλουργοί από την Αργυρούπολη. Άλλοι επίσης εργάζονταν στην περιοχή Ριζούντας, ΒΑ της Τραπεζούντας, στα μεταλλεία αργυρούχου σφαλερίτη (μπλέντου).

Εκκαμίνευση και διαχωρισμός των μετάλλων

Πολύ ενδιαφέρουσες είναι οι πληροφορίες που δίνουν οι πρόσφυγες γνώστες της μεταλλουργικής τέχνης για την εκκαμίνευση των διαφόρων μεταλλευμάτων. Έτσι στην επεξεργασία του σιδήρου μεταχειρίζονταν μικρά καμίνια που είχαν το σχήμα των σημερινών υψικαμίνων, αλλά θερμαίνονταν με σκληρά ξύλα, με χειροκίνητους ή υδατοκίνητους (αν περνούσε απ' εκεί κοντά ποτάμι) και διπλούς και τριπλούς φουστήρες. Ο παραγόμενος σίδηρος ήταν μαλακός και ελατός.

Την ίδια μέθοδο μεταχειρίζονταν για τη μεταλλουργία του αργυρούχου μολύβδου. Πάντως έπρεπε να περνά απ' εκεί δυνατό ποταμίσιο νερό για την κίνηση των γνωστών μεγάλων τροχών, οι οποίοι θα ενεργοποιούσαν ισχυρούς φουστήρες, ώστε ν' ανεβεί η θερμοκρασία στον απαιτούμενο βαθμό και να τήξει το μέταλλευμα. Κάτω από τα καμίνια σε φακοειδή χοάνη αποχωριζόταν ο αργυρούχος μολύβδος.

Τον άργυρο τον ξεχώριζαν με την εξής μέθοδο, που μοιάζει αρκετά με τη σύγχρονη μέθοδο της κυπελλώσεως⁶: μέσα σε μικρό καμίνι από πυρίμαχα τούβλα, τα οποία θερμαίνονταν δυνατά, έμπαινε χωνευτήρι από πυρίμαχο χώμα. Στον πυθμένα του χωνευτηρίου έστρωναν μαργοειδή ύλη μαζί με ξεπλυμένη στάχτη από καυσόξυλα. Κατόπιν, μέσα σ' αυτό το χωνευτήρι, έβαζαν τον μολύβδο που ήθελαν να διαχωρίσουν. Και αυτόν τον μολύβδο τον έλιωναν με αέρα εισαγόμενο με ρεύμα, τον μετέτρεπαν σε οξειδίο, και αυτό μετατηκόμενο έρρεε ως λιθάργυ-

6. Για τη μέθοδο της κυπελλώσεως βλ. το οικείο άρθρο στο *Εγκυκλ. Λεξικό Ελευθερουδάκη* ή σε οποιοδήποτε εγκυκλοπαιδικό λεξικό.

ρος μέσα από κατάλληλα ανοίγματα, και τελικά μέσα στο χωνευτήρι έμνε ο άργυρος. Από τον λιθάργυρο με άνθρακα έβγαζαν τον καθαρό μόλυβδο.

Η εκκαμίνευση των χαλκούχων στρωμάτων των μεταλλείων Άργανα Μαντέν του Διαρβεκίρ, Κιουρέ Μαντέν της Κασταμονής και Ζαγκοζούρ του Καυκάσου γινόταν σε δύο στάδια. Κατά το πρώτο έκαιγαν τα θειούχα μεταλλεύματα στο ύπαιθρο σε διάφορα υψώματα, για να εμπλουτίσουν και να απομακρύνουν το θείο ως διοξείδιο του θείου. Για τη φρύξη των μεταλλευμάτων ύψωναν ξυλάνθρακες ως δύο μέτρα σε σωρούς διαστάσεων $2 \times 1,50 \times 1,50$ μ. εναλλάσσοντας επάλληλα τα στρώματα μεταλλεύματος και ξυλανθράκων. Τη φρύξη αυτή την επαναλάμβαναν 2-3 φορές, ωστόσο το μέταλλευμα να αποδώσει 15-40% χαλκό. Κατόπιν, μετά τη φρύξη, το εμπλουτισμένο μέταλλευμα το μετέφεραν στις υψικαμίνους και εκεί με την προσθήκη των κατάλληλων ουσιών, μεταχειριζόμενοι σκληρούς ξυλάνθρακες και ισχυρούς υδατοκίνητους φυσητήρες, πετύχαιναν την τήξη του μεταλλεύματος, που απέδιδε καθαρό χαλκό ως 80% σε φακοειδείς τύπους, βάρους 5 οκάδων. Κατόπιν τον επεξεργάζονταν, παλαιότερα στα χαλκουργεία της Τοκάτης του βιλαετίου Σιβιάς και στους νεότερους χρόνους στα χαλκουργεία της Τιφλίδας και Κωνσταντινουπόλεως, ή τον εξήγαν στην Ευρώπη.

Θεσσαλονίκη

ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ